५३५०

नं. ५३५०

सांख्य प्रवचन भाष्यम्.
तैलिंग्याम्

× × × ×

पत्र सं. ५८ ——— सं. ×

विषय: सांख्य शास्त्रम्.

सांख्यप्रवचनभाष्यम्

तैलिंगदेशलिप्याम्

५३ ५०

5350
F. 7. 58

तैलङ्ग भाषा

शोगसूत्रभाष्यं सांख्यप्रवचनाख्यं व्यास प्रणीतम्

॥ యోగభాష్యం॥ ప్రారంభః॥ संपूर्णम्

శ్రీమత్తాండూరి వేంకట్రామయ్య సిం
వారి చాయూరాగారమిదం యోగభాష్యం

రుధిరోద్గారి సంవత్సర పుష్య
బ ౩ గురువాసరం సమాప్తం
గ్రన్థమూలంశ్లోంగ — ౧౮౫౧ —

౧

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః॥ అథ తు యోగానుశాసనవిభాషయా యస్య పోషయా। అస్తు మే వస్తు మే ధామ్నై కంథరూపరిస్యంథవం॥

॥ శ్రీః॥ యస్త్యక్త్వా రూపమాద్యం ప్రభవతి జగతో నైకధానుగ్రహాయ ప్రక్షీణక్లేశరాశిర్విషమవిషధరో నైకవక్త్రస్సుభోగీ। సర్వజ్ఞానప్రసూతిర్భుజగపరికరః ప్రీతయే యస్స నిత్యం దేవోహీశస్స వోవ్యాత్సితవిమలతనుః యోగదో యోగయుక్తః॥ అథేత్యయమధికారార్థః యోగా

॥ శ్రీః॥ అథ యోగానుశాసనం॥ ౧॥

నుశాసనం శాస్త్రమధికృతం వేదితవ్యం యోగస్సమాధిస్స చ సార్వభౌమః చిత్తస్య ధర్మః క్షిప్తం మూఢం విక్షిప్తమేకాగ్రం నిరుద్ధమితి చిత్తస్య భూమయః తత్ర విక్షిప్తే చేతసి విక్షేపోపసర్జనీభూతస్సమాధిర్న యోగపక్షే వర్తతే యస్త్వేకాగ్రే చేతసి సద్భూతమర్థం ప్రద్యోతయతి క్షిణోతి చ క్లేశాన్ కర్మబంధనాని శ్లథయతి నిరోధమభిముఖం కరోతి స సంప్రజ్ఞాతో యోగ ఇత్యాఖ్యాయతే। స చ వితర్కానుగతో విచారానుగత ఆనందానుగతో ఽస్మితానుగత ఇత్యుపరిష్టాన్నివేదయిష్యామః సర్వవృత్తినిరోధే త్వసంప్రజ్ఞాతస్సమాధిః॥ ౧॥

తదవస్థే చేతసి విషయాభావాద్బుద్ధిబోధాత్మా పురుషః కింస్వభావ ఇతి। తదేతి స్వరూపప్రతిష్ఠా తదానీం చితిశక్తిర్యథా కైవల్యే।
వ్యుత్థానచిత్తే తు సతి తథాపి భవంతీ న తథా। కథం తర్హి। దర్శితవిషయత్వాత్॥ ౩॥ వ్యుత్థానే యాశ్చిత్తవృత్తయః తదవిశిష్ట-
వృత్తిః పురుషః। తథా చ సూత్రం। ఏకమేవ దర్శనం ఖ్యాతిరేవ దర్శనమితి। చిత్తమయస్కాంతమణికల్పం సన్నిధిమాత్రోపకా-
రి దృశ్యత్వేన స్వం భవతి పురుషస్య స్వామినః। తస్మాచ్చిత్తవృత్తిబోధే పురుషస్యానాదిస్సంబంధో హేతుః। ॥౩॥ తాః పునర్నిరో-

॥ తదా ద్రష్టుః స్వరూపేఽవస్థానం॥ ౩॥ వృత్తిసారూప్యమితరత్ర॥ ౪॥

॥ వృత్తయః పంచతయ్యః క్లిష్టాఽక్లిష్టాః॥ ౫॥

ధ్యమానా బహుత్వే సతి చిత్తస్య॥ ౪॥ వృత్తీతి॥ క్లేశహేతుకాః కర్మాశయప్రచయే క్షేత్రీభూతాః క్లిష్టాః। ఖ్యాతివిషయా గుణాధి-
కారవిరోధిన్యోఽక్లిష్టాః। క్లిష్టప్రవాహపతితా అప్యక్లిష్టాః। క్లిష్టచ్ఛిద్రే పతితా అప్యక్లిష్టా భవంతి। అక్లిష్టచ్ఛిద్రేషు
క్లిష్టా ఇతి। తథాజాతీయకాః సంస్కారా వృత్తిభిరేవ క్రియంతే సంస్కారైశ్చ వృత్తయ ఇతి। ఏవం వృత్తిసంస్కారచక్రమ-
నిశమావర్తతే। తదేవంభూతం చిత్తమవసితాధికారమాత్మకల్పేన వ్యవతిష్ఠతే ప్రలయం వా గచ్ఛతీతి॥ ౫॥ - - - - - -

తస్యలక్షణాభిధిత్సయేదంసూత్రంప్రవర్తతే॥సర్వశబ్దాగ్రహాత్సంప్రజ్ఞాతోపియోగఇత్యాఖ్యాయతే।చిత్తంహిప్రఖ్యాప్ర
వృత్తిస్థితిశీలత్వాత్త్రిగుణంప్రఖ్యారూపంహిచిత్తసత్త్వంరజస్తమోభ్యాంసంసృష్టం।ఐశ్వర్యవిషయంప్రియంభవతి।తదే
వతమసానువిద్ధం।అధర్మాజ్ఞానావైరాగ్యానైశ్వర్యోపగంభవతి తదేవప్రక్షీణమోహావరణంసర్వతఃప్రద్యోతమానమ
నువిద్ధంరజోమాత్రయాధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యోపగంభవతి తదేవరజోలేశమలాపేతంస్వరూపప్రతిష్ఠంసత్త్వపు

॥యోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధః॥ ౨ ॥

రుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్రంధర్మమేఘధ్యానోపగంభవతి తత్పరంప్రసంఖ్యానమిత్యాచక్షతేధ్యాయినః।చితిశక్తిరపరిణామి
న్యప్రతిసంక్రమాదర్శితవిషయాశుద్ధాచానంతాచ।సత్త్వగుణాత్మికాచేయమతోవిపరీతావివేకఖ్యాతిరిత్యతస్తస్యాంవిరక్తం
చిత్తంతామపిఖ్యాతింనిరుణద్ధి।తదవస్థంసంస్కారోపగంభవతి।సనిర్బీజస్సమాధిః।నతత్రకించిత్సంప్రజ్ఞాయతఇత్య
సంప్రజ్ఞాతః।ద్వివిధస్సయోగశ్చిత్తవృత్తినిరోధ ఇతి॥ ౨ ॥

విపర్యయ ఇతి॥ స కస్మాన్న ప్రమాణం। యతః ప్రమాణేన బాధ్యతే। భూతార్థవిషయత్వాత్ప్రమాణస్య। తత్ర ప్రమాణేన బాధనమప్రమా
ణస్య దృష్టం। తద్యథా ద్విచంద్రదర్శనం సద్విషయేణైకచంద్రదర్శనేన బాధ్యత ఇతి। సేయం పంచపర్వా భవత్యవిద్యా। అవిద్యాస్మితారాగద్వే
షాభినివేశాః క్లేశా ఇతి। ఏత ఏవ స్వసంజ్ఞాభిస్తమో మోహో మహామోహస్తామిస్రోంధతామిస్ర ఇతి। ఏతే చిత్తమలప్రసంగే=
నాభిధాస్యంతే॥ ౮॥ స న ప్రమాణోపారోహీ న విపర్యయోపారోహీ వస్తుశూన్యత్వేపి శబ్దజ్ఞానమాహాత్మ్యనిబంధనో వ్యవ

విపర్యయో మిథ్యాజ్ఞానమతద్రూపప్రతిష్ఠం॥ ౮॥ శబ్దజ్ఞానానుపాతీ వస్తుశూన్యో వికల్పః॥ ౯॥

హారో దృశ్యతే। తద్యథా చైతన్యం పురుషస్య స్వరూపమితి। యదా చితిరేవ పురుషస్తదా కిమత్ర కేన వ్యపదిశ్యతే। భవతి చ వ్యప
దేశే వృత్తిః యథా చైత్రస్య గౌరితి। తథా ప్రతిషిద్ధవస్తుధర్మా నిష్క్రియః పురుషః। తిష్ఠతి బాణః స్థాస్యతి స్థిత ఇతి। గతినివృ
త్తౌ ధాత్వర్థమాత్రం గమ్యతే। తథానుత్పత్తిధర్మా పురుష ఇతి। ఉత్పత్తిధర్మస్యాభావమాత్రమవగమ్యతే। న పురుషాన్వయీ ధ
ర్మస్తస్మాద్వికల్పితః స ధర్మస్తేన చాస్తి వ్యవహార ఇతి॥ ౯॥ - - -

౭

3

తాః క్లిష్టాశ్చాక్లిష్టాశ్చ పంచధా వృత్తయః॥ ప్రమాణేతి॥ ౬॥ తత్ర॥ ఇంద్రియప్రణాలికయా చిత్తస్య బాహ్యవస్తూపరాగాత్తద్విషయా సామాన్యవిశేషాత్మనో ఽర్థస్య విశేషావధారణప్రధానా వృత్తిః ప్రత్యక్షం ప్రమాణం। ఫలమవిశిష్టః పౌరుషేయశ్చిత్తవృత్తిబోధః। ప్రతిసంవేదీ పురుష ఇత్యుపరిష్టాదుపపాదయిష్యామః। అనుమేయస్య తుల్యజాతీయేష్వనువృత్తో భిన్నజాతీయేభ్యో వ్యావృత్తః సంబంధో యస్తద్విషయా సామాన్యావధారణప్రధానా వృత్తిరనుమానం। యథా దేశాంతరప్రాప్తేర్గతిమచ్చంద్రతారకం చైత్రవత్। విం

ప్రమాణవిపర్యయవికల్పనిద్రాస్మృతయః॥ ౬॥ ప్రత్యక్షానుమానాగమాః ప్రమాణాని॥ ౭॥

ధ్యశ్చాప్రాప్తేరగతిః। ఆప్తేన దృష్టోఽనుమితో వార్థః పరత్ర స్వబోధసంక్రాంతయే శబ్దేనోపదిశ్యతే శబ్దాత్తదర్థవిషయా వృత్తిః శ్రోతురాగమః। యస్యాశ్రద్ధేయార్థో వక్తా న దృష్టానుమితార్థః స ఆగమః ప్లవతే। మూలవక్తరి తు దృష్టానుమితార్థే నిర్విప్లవః స్యాత్॥ ౭॥ - - - -

వికల్పనిద్రాస్మృతీనామనుభవాత్ప్రభవంతి। సర్వాశ్చైతా వృత్తయస్సుఖదుఃఖమోహాత్మికాః। సుఖదుఃఖమోహాశ్చ క్లేశేషు వ్యాఖ్యేయాః। సుఖానుశయీ రాగః। దుఃఖానుశయీ ద్వేషః మోహః పునరవిద్యేతి। ఏతాస్సర్వాః వృత్తయో నిరోద్ధవ్యాః। ఆసాం నిరోధే సంప్రజ్ఞాతో వా సమాధిర్భవతి అసంప్రజ్ఞాతో వా ఇతి॥౧౧॥ అథాసాం నిరోధే క ఉపాయ ఇతి॥ చిత్తనదీ నామోభయతోవాహినీ। వహతి కల్యాణాయ వహతి పాపాయచ। యాతు కైవల్యప్రాగ్భారా వివేకనిమ్నా సా కల్యాణవహా। సం

అభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం తన్నిరోధః॥౧౨॥ తత్ర స్థితౌ యత్నోఽభ్యాసః॥౧౩॥

సారప్రాగ్భారా విషయనిమ్నా పాపవహా। తత్ర వైరాగ్యేణ విషయస్రోతః ఖిలీక్రియతే। వివేకదర్శనాభ్యాసేన కల్యాణస్రోత ఉద్ఘట్యత ఇత్యుభయాధీనశ్చిత్తవృత్తినిరోధః॥౧౨॥ తత్రేతి॥ చిత్తస్యావృత్తికస్య ప్రశాంతవాహితా స్థితిః తదర్థః ప్రయత్నో వీర్యముత్సాహః। తత్సంపిపాదయిషయా తత్సాధనానుష్ఠానమభ్యాసః॥౧౩॥ - - - - - - - - - - - - -

౪

అభావ ఇతి॥ సా చ సంప్రబోధే ప్రత్యవమర్శాత్ప్రత్యయవిశేషః కథం సుఖమహమస్వాప్సం ప్రసన్నం మె మనః లఘూని మేంగా=
ని ప్రజ్ఞాం మె విశదీకరోతి దుఃఖమహమస్వాప్సం స్త్యానం మె మనో భ్రమత్యనవస్థితం। గాఢం మూఢో హమస్వాప్సం గురూ
ణి మె గాత్రాణి క్లాంతం మె చిత్తం అలసం ముషితమివ తిష్ఠతీతి। స ఖల్వయం ప్రబుద్ధస్య ప్రత్యవమర్శో న స్యాత్। అసతి ప్రత్య
యానుభవే తదాశ్రితాః స్మృతయశ్చ తద్విషయా న స్యుః తస్మాత్ప్రత్యయవిశేషో నిద్రా। సా చ సమాధావితరప్రత్యయవన్నిరోద్ధవ్యే
॥

అభావప్రత్యయాలంబనా వృత్తిర్నిద్రా॥౧౦॥ అనుభూతవిషయాసంప్రమోషః స్మృతిః॥౧౧॥

॥[illegible]తి॥౧౦॥ అనుభూతేతి। కిం ప్రత్యయస్య చిత్తం స్మరతి ఆహోస్విద్విషయస్యేతి। గ్రాహ్యోపరక్తః ప్రత్యయో గ్రాహ్యగ్రహణోభయా
కారనిర్భాసస్తథాజాతీయకం సంస్కారమారభతె। స సంస్కారః స్వవ్యంజకాంజనస్తదాకారమేవ గ్రాహ్యగ్రహణోభయాత్మి
కాం స్మృతిం జనయతి। తత్ర గ్రహణాకారపూర్వా బుద్ధిః। గ్రాహ్యాకారపూర్వా స్మృతిః। సా చ ద్వయీ। భావితస్మర్తవ్యా। భా
భావితస్మర్తవ్యా చ। స్వప్నె భావితస్మర్తవ్యా। జాగ్రత్సమయె త్వభావితస్మర్తవ్యేతి। సర్వాశ్చైతాః స్మృతయః ప్రమాణవిపర్యయ

దృష్టానుశ్రవికవిషయదోషదర్శీ విరక్తః పురుషదర్శనాభ్యాసాత్ తచ్ఛుద్ధిప్రవివేకాప్యాయితబుద్ధిః గుణేభ్యో వ్యక్తావ్యక్త-
ధర్మకేభ్యో విరక్త ఇతి। తద్ద్వయం వైరాగ్యం తత్ర యదుత్తరం। తజ్జ్ఞానప్రసాదమాత్రం। యస్యోదయే ప్రత్యుదితఖ్యాతిరేవం
మన్యతే। ప్రాప్తం। ప్రాపణీయం। క్షీణాః క్షేతవ్యాః। క్లేశాత్ ఛిన్నః శ్లిష్టపర్వా భవసంక్రమో యస్యావిచ్ఛేదాజ్జనిత్వా మ్రియతే- ప౩
మృత్వా చ జాయత ఇతి। జ్ఞానస్యైవ పరా కాష్ఠా వైరాగ్యం। ఏతస్యైవ నాంతరీయకం కైవల్యమితి॥౧౬॥ అథోపాయద్వయే

తత్పరం పురుషఖ్యాతేర్గుణవైతృష్ణ్యం॥౧౬॥ వితర్కవిచారానందాస్మితారూపానుగమాత్సం
ప్రజ్ఞాతః॥౧౭॥

న నిరుద్ధచిత్తవృత్తేః కథముచ్యతే సంప్రజ్ఞాతస్సమాధిరితి॥ వితర్కశ్చిత్తస్యాలంబనే స్థూల ఆభోగః। సూక్ష్మో విచారః।
ఆనందః। ఆహ్లాదః। ఏకాత్మికా సంవిదస్మితా। తత్ర ప్రథమశ్చతుష్టయానుగతః సమాధిస్సవితర్కః। ద్వితీయో వితర్కవి
కలః సవిచారః। తృతీయో విచారవికలః సానందః। చతుర్థస్తద్వికలః అస్మితామాత్ర ఇతి। సర్వ ఏతే సాలంబనాస్స
మాధయః॥౧౭॥- -

దీర్ఘకాలాసేవితః నిరంతరాసేవితః। సత్కారాసేవితః। తపసా బ్రహ్మచర్యేణ విద్యయా శ్రద్ధయా చ సంపాదితస్సత్కారవాన్
దృఢభూమిర్భవతి। వ్యుత్థానసంస్కారేణ ద్రాగిత్యేవానభిభూతవిషయ ఇత్యర్థః॥౧౪॥ స్త్రియోఽన్నం పానమైశ్వర్యమితి। =

స తు దీర్ఘకాలనైరంతర్యసత్కారసేవితో దృఢభూమిః॥౧౪॥ దృష్టానుశ్రవికవిషయవితృష్ణస్య వశీ
కారసంజ్ఞా వైరాగ్యం॥౧౫॥

దృష్టవిషయవితృష్ణస్య స్వర్గవైదేహ్యప్రకృతిలయత్వప్రాప్తావానుశ్రవికవిషయే వితృష్ణస్య దివ్యాదివ్యవిషయసంప్రయో
గేఽపి చిత్తస్య విషయదోషదర్శినః ప్రసంఖ్యానబలాదనాభోగాత్మికా హేయోపాదేయశూన్యా వశీకారసంజ్ఞా
వైరాగ్యం॥౧౫॥

ఉపాయప్రత్యయో యోగినాం భవతి। శ్రద్ధా చేతసస్సంప్రసాదః। సా హి జననీవ కల్యాణీ యోగినం పాతి। తస్య శ్రద్దధానస్య వివేకార్థినో వీర్యముపజాయతే। సముపజాతవీర్యస్య స్మృతిరుపతిష్ఠతే। స్మృత్యుపస్థానే చ చిత్తమనాకులం సమాధీయతే। సమాహితచిత్తస్య ప్రజ్ఞావివేక ఉపావర్తతే। యేన యథార్థం వస్తు జానాతి। తదభ్యాసాత్ తద్విషయాచ్చ వైరాగ్యాదసంప్రజ్ఞాతః సమాధిర్భవతి॥ తే ఖలు నవ యోగినో మృదుమధ్యాధిమాత్రోపాయా భవంతి। తద్యథా మృదూపాయో మధ్యో-

శ్రద్ధావీర్యస్మృతిసమాధిప్రజ్ఞాపూర్వక ఇతరేషాం॥౨౦॥ తీవ్రసంవేగానామాసన్నః॥౨౧॥

పాయో। అధిమాత్రోపాయ ఇతి। తత్ర మృదూపాయస్త్రివిధః। మృదుసంవేగో మధ్యసంవేగస్తీవ్రసంవేగ ఇతి। తథా మధ్యోపాయస్త్రివిధః। మృదుమధ్యః। మధ్యమధ్యః। అధిమాత్రమధ్యః। తథాధిమాత్రోపాయ ఇతి॥౨౦॥ తత్రాధిమాత్రోపాయానాం॥ సమాధిలాభః సమాధిఫలం భవతీతి॥౨౧॥ - - - - - - - -

౬

6

అథాసంప్రజ్ఞాతస్య సమాధేః కిముపాయః కింస్వభావో వేతి ॥ సర్వవృత్తిప్రత్యస్తమయే సంస్కారశేషో నిరోధశ్చిత్తస్య సమా
ధిరసంప్రజ్ఞాతః । తస్య పరం వైరాగ్యముపాయః । సాలంబనో హ్యభ్యాసస్తత్సాధనాయ న కల్పత ఇతి విరామప్రత్యయో నిర్వ
స్తుక ఆలంబనీక్రియతే । స చార్థశూన్యః । తదభ్యాసపూర్వం చిత్తం నిరాలంబనమభావప్రాప్తమివ భవతీత్యేష నిర్బీజః స
మాధిరసంప్రజ్ఞాతః ॥ ౧౮ ॥ స ఖల్వయం ద్వివిధ ఉపాయప్రత్యయో భవప్రత్యయశ్చ । తత్రోపాయప్రత్యయో యోగినాం భవ-

విరామప్రత్యయాభ్యాసపూర్వః సంస్కారశేషోఽన్యః ॥ ౧౮ ॥ భవప్రత్యయో విదేహప్రకృతిలయానాం ॥ ౧౯ ॥

తి ॥ విదేహానాం దేవానాం భవప్రత్యయః । తే హి స్వసంస్కారమాత్రోపయోగేన చిత్తేన కైవల్యపదమివానుభవంతః స్వసంస్కా
రవిపాకం తథాజాతీయకమతివాహయంతి । తథా ప్రకృతిలయాః సాధికారే చేతసి ప్రకృతిలీనే కైవల్యపదమివానుభవం
తి యావన్న పునరావర్తతే । అధికారవశాచ్చిత్తమితి ॥ ౧౯ ॥

ధకోటిః ప్రజ్ఞాయతే నైవమీశ్వరస్య। యథా వా ప్రకృతిలీనస్యోత్తరా బంధకోటిస్సంభావ్యతే। నైవమీశ్వరస్య। స తు=
సదైవ ముక్తః సదైవేశ్వర ఇతి। యో ऽసౌ ప్రకృష్టసత్త్వోపాదానాదీశ్వరస్య శాశ్వతిక ఉత్కర్షః। స కిం సనిమిత్తః ఆహో
స్విన్నిర్నిమిత్త ఇతి। తస్య శాస్త్రం నిమిత్తం। శాస్త్రం పునః కిన్నిమిత్తం। ప్రకృష్టసత్త్వనిమిత్తం। ఏతయోః శాస్త్రోత్కర్షయోరీశ్వర
సత్త్వే వర్తమానయోరనాదిస్సంబంధః ఏతస్మాదేతద్భవతి। సదైవేశ్వరస్సదైవ ముక్త ఇతి। తచ్చ తస్యైశ్వర్యం సామ్యాతిశ
యవినిర్ముక్తం। న తావదైశ్వర్యాంతరేణ తదతిశయ్యతే। యదేవాతిశయి స్యాత్తదేవ తత్స్యాత్। తస్మాద్యత్ర కాష్ఠాప్రాప్తి
రైశ్వర్యస్య స ఈశ్వరః। న చ తత్సమానమైశ్వర్యమస్తి। కస్మాత్। ద్వయోస్తుల్యయోరేకస్మిన్ యుగపత్కామితే ऽర్థే నవ
మిదమస్తు పురాణమిదమస్త్వితి ఏకస్య సిద్ధావితరస్య ప్రాకామ్యవిఘాతాదూనత్వం ప్రసక్తం। ద్వయోశ్చ తుల్యయోర్యు
గపత్కామితార్థప్రాప్తిర్నాస్తి అర్థస్య విరుద్ధత్వాత్। తస్మాద్యస్య సామ్యాతిశయైర్వినిర్ముక్తమైశ్వర్యం స ఈశ్వరః
స చ పురుషవిశేష ఇతి॥ ౨౪॥

౯

7

మృదుతీవ్రా మధ్యతీవ్రా। అధిమాత్రతీవ్ర - ఇతి। తతోపి విశేషః తద్విశేషాదప్యాసన్నతరస్తీవ్రాధిమాత్రసంవేగస్యాధిమా
త్రోపాయస్య సమాధిలాభః సమాధిఫలం చేతి॥ ౨౨॥ కిమేతస్మాదేవాసన్నతరః సమాధిర్భవతి। అథాస్యలాభే భవతి। అన్యో
పి వక్ష్యదుపాయో న వేతి॥ ప్రణిధానాద్భక్తివిశేషాదావర్జిత ఈశ్వరస్తమనుగృహ్ణాతి అభిధ్యానమాత్రేణ। తదభిధ్యానాదపి యో
గిన ఆసన్నతరః సమాధిలాభః సమాధిఫలం చ భవతీతి॥ ౨౩॥ అథ ప్రధానపురుషవ్యతిరిక్తః కోయమీశ్వరో నామేతి॥ అ

మృదుమధ్యాధిమాత్రత్వాత్తతోపి విశేషః॥ ౨౨॥ ఈశ్వరప్రణిధానాద్వా॥ ౨౩॥ క్లేశకర్మవిపాకాశయైరపరా
మృష్టః పురుషవిశేష ఈశ్వరః॥ ౨౪॥

విద్యాదయః క్లేశాః కుశలాకుశలాని కర్మాణి తత్ఫలం విపాకః। తదనుగుణా వాసనా ఆశయాః। తే చ మనసి వర్తమా
నాః పురుషే వ్యపదిశ్యంతే స హి తత్ఫలస్య భోక్తేతి। యథా జయః పరాజయో వా యోద్ధృషు వర్తమానః స్వామిని వ్య
పదిశ్యతే। యో హ్యనేన భోగేనాపరామృష్టః స పురుషవిశేష ఈశ్వరః। కైవల్యం ప్రాప్తాస్తర్హి సంతి బహవః కేవలినః।
తే హి త్రీణి బంధనాని ఛిత్త్వా కైవల్యం ప్రాప్తాః। ఈశ్వరస్య చ తత్సంబంధో న భూతో న భావీ యథా ముక్తస్య పూర్వా బం

వాచ్య ఈశ్వరః ప్రణవస్య। కిమస్య సంకేతకృతం వాచ్యవాచకత్వం। అథ ప్రదీపప్రకాశవదవస్థితమితి స్థితోస్య వాచ్యస్య వాచకే
న సంబంధః। సంకేతస్త్వీశ్వరస్య స్థితమేవార్థమభిజ్వలయతి। యథావస్థితః పితాపుత్రయోస్సంబంధస్సంకేతేనావద్యో=
త్యతే। అయమస్య పితా అయమస్య పుత్ర ఇతి। సర్గాంతరేష్వపి వాచ్యవాచకశక్త్యపేక్షస్తథైవ సంకేతః క్రియతే। సంప్రతి
పత్తినిత్యతయా నిత్యశ్శబ్దార్థసంబంధ ఇత్యాగమినః ప్రతిజానతే॥ ౨౭॥ విజ్ఞాతవాచ్యవాచకత్వస్య యోగినః॥ ప్రణవస్య

తస్య వాచకః ప్రణవః॥ ౨౭॥ తజ్జపస్తదర్థభావనం॥ ౨౮॥ తతః ప్రత్యక్చేతనాధిగమోప్యంతరాయా-
భావశ్చ॥ ౨౯॥

జపః ప్రణవాభిధేయస్య చ ఈశ్వరస్య భావనం। తదస్య యోగినః ప్రణవం జపతః ప్రణవార్థం చ భావయతశ్చిత్తమేకా
గ్రం సంపద్యతే తథా చోక్తం। స్వాధ్యాయాద్యోగమాసీత యోగాత్స్వాధ్యాయమామనేత్। స్వాధ్యాయయోగసంపత్త్యా
పరమాత్మా ప్రకాశత ఇతి॥ ౨౮॥ కించాస్య భవతి॥ యే తావదంతరాయా వ్యాధిప్రభృతయస్తే తావదీశ్వరప్రణిధానాన్న భవం
తి ●। స్వరూపదర్శనమప్యస్య భవతి। యథైవ ఈశ్వరః పురుషః శుద్ధః ప్రసన్నః కేవలోనుపసర్గః। తథాయమపి బుద్ధేః ప్ర
తిసంవేదీ యః పురుషస్తమధిగచ్ఛతి॥ ౨౯॥-

ప 8 ॥యోసూ౧ వ్యా౧౦॥

కించ॥ యదిదమతీతానాగతప్రత్యుత్పన్నప్రత్యేకసముచ్చయాతీంద్రియగ్రహణమల్పం బహ్వితి సర్వజ్ఞబీజమేతద్వివర్ధమానం యత్ర నిరతిశయం స సర్వజ్ఞః। అస్తి కాష్ఠాప్రాప్తిః సర్వజ్ఞబీజస్య। సాతిశయత్వాత్। పరిమాణవదితి। యత్ర కాష్ఠాప్రాప్తిర్జ్ఞానస్య స సర్వజ్ఞః స చ పురుషవిశేష ఇతి సామాన్యమాత్రోపసంహారే కృతోపక్షయమనుమానం న విశేషప్రతిపత్తౌ సమర్థమితి తస్య సంజ్ఞాదివిశేషప్రతిపత్తిరాగమతః పర్యన్వేష్యా। తస్యాత్మానుగ్రహాభావేఽపి భూతానుగ్రహః ప్రయోజనం। జ్ఞాన

తత్ర నిరతిశయం సర్వజ్ఞబీజం॥౨౫॥ స ఏష పూర్వేషామపి గురుః కాలేనానవచ్ఛేదాత్॥౨౬॥

ధర్మోపదేశేన కల్పప్రలయమహాప్రలయేషు సంసారిణః పురుషానుద్ధరిష్యామీతి। తథా చోక్తం। ఆదివిద్వాన్నిర్మాణచిత్తమధిష్ఠాయ కారుణ్యాద్భగవాన్పరమర్షిరాసురయే జిజ్ఞాసమానాయ తంత్రం ప్రోవాచేతి॥౨౫॥ పూర్వే హి గురవః కాలేనావచ్ఛిద్యంతే। యత్రావధ్యర్థేన కాలేనోపావర్తతే। స ఏష పూర్వేషామపి గురుః। యథాస్య సర్గస్యాదౌ ప్రకర్షగత్యా సిద్ధస్తథాతిక్రాంతసర్గాదిష్వపి ప్రత్యేతవ్యః॥౨౬॥

దుఃఖమాధ్యాత్మికమాధిభౌతికమాధిదైవికం చ। యేనాభిహతాః ప్రాణినస్తదపఘాతాయ ప్రయతంతే తద్దుఃఖం దౌర్మనస్-
స్యమిచ్ఛావిఘాతాచ్చేతసః క్షోభః। యదంగాన్యేజయతి కంపయతి తదంగమేజయత్వం। ప్రాణో యద్బాహ్యం వాయు-

దుఃఖదౌర్మనస్యాంగమేజయత్వశ్వాసప్రశ్వాసా విక్షేపసహభువః॥౩౧॥

మాచామతి స శ్వాసః। యత్కౌష్ఠ్యం వాయుం నిస్సారయతి స ప్రశ్వాసః। ఏతే విక్షేపసహభువో విక్షిప్తచిత్తస్యైతే భవంతి। =
అథైతే విక్షేపాస్సమాధిప్రతిపక్షాస్తాభ్యామేవాభ్యాసవైరాగ్యాభ్యాం నిరోద్ధవ్యాః॥౩౧॥ ॥ ॥

౧౦

అథ కేంతరాయాః। కే చిత్తవిక్షేపాః। కే పునస్తే కియంతో వేతి॥ నవాంతరాయాశ్చిత్తస్య విక్షేపాః సహైతే చిత్తవృత్తిభిర్భవం= త్యేతేషామభావే న భవంతి పూర్వోక్తాశ్చిత్తవృత్తయః। తత్ర వ్యాధిర్ధాతురసకరణవైషమ్యం। స్త్యానమకర్మణ్యతా చిత్తస్య। సంశయ ఉభయకోటిస్పృగ్విజ్ఞానం స్యాదిదమేవం నైవం స్యాదితి। ప్రమాదః సమాధిసాధనానామభావనం। ఆలస్యం కాయస్య చిత్తస్య గు

వ్యాధిస్త్యానసంశయప్రమాదాలస్యావిరతిభ్రాంతిదర్శనాలబ్ధభూమికత్వానవస్థితత్వాని చిత్తవిక్షేపాస్తేంతరాయాః॥ ౩౦॥

రుత్వాదప్రవృత్తిః। అవిరతిశ్చిత్తస్య విషయసంప్రయోగాత్మా గర్ధః। భ్రాంతిదర్శనం విపర్యయజ్ఞానం। అలబ్ధభూమికత్వం= సమాధిభూమేరలాభః। అనవస్థితత్వం లబ్ధాయాం భూమౌ చిత్తస్యాప్రతిష్ఠా। సమాధిప్రతిలంభే హి తదవస్థితం స్యాదితి। ఏతే చిత్తవిక్షేపా నవ యోగమలా యోగప్రతిపక్షా యోగాంతరాయా ఇత్యభిధీయంతే॥ ౩౦॥ " "

క్షిపతి। కించ స్వాత్మానుభవాపహ్నవశ్చిత్తస్యాన్యత్వే ప్రాప్నోతి। కథం। యదహమద్రాక్షం తత్స్పృశామి। యచ్చాస్ప్రాక్షం తత్పశ్యా
మ్యహమితి ప్రత్యయః। కథమత్యన్తభిన్నేషు చిత్తేషు వర్తమానస్సామాన్యమేకం ప్రత్యయినమాశ్రయేత్। స్వానుభవగ్రాహ్య
శ్చాయమభేదాత్మాహమితి ప్రత్యయః। న చ ప్రత్యక్షస్య మాహాత్మ్యం ప్రమాణాన్తరేణాభిభూయతే। ప్రమాణాన్తరం చ ప్రత్యక్ష
బలేనైవ వ్యవహారం లభతే। తస్మాదేకమనేకార్థమవస్థితం చ చిత్తం। యస్యేదం శాస్త్రేణ పరికర్మ నిర్దిశ్యతే॥ ౩౨॥ తత్కథం॥ తత్ర సర్వ

మైత్రీకరుణాముదితోపేక్షాణాం సుఖదుఃఖపుణ్యాపుణ్యవిషయాణాం భావనాతశ్చిత్తప్రసాదనం॥ ౩౩॥

ప్రచ్ఛర్దనవిధారణాభ్యాం వా ప్రాణస్య॥ ౩౪॥

ప్రాణిషు సుఖసంభోగాపన్నేషు మైత్రీం భావయేత్। దుఃఖితేషు కరుణాం। పుణ్యాత్మకేషు ముదితాం। అపుణ్యశీలేషూపేక్షాం।
ఏవమస్య భావయతః శుక్లో ధర్మ ఉపజాయతే। తతశ్చ చిత్తం ప్రసీదతి। ప్రసన్నమేకాగ్రం స్థితిపదం లభతే॥ ౩౩॥ కౌష్ఠ్యస్య వా
యోర్నాసికాపుటాభ్యాం ప్రయత్నవిశేషాద్వమనం ప్రచ్ఛర్దనం। విధారణం ప్రాణాయామః। తాభ్యాం వా మనసః స్థితిం సం
పాదయేత్॥ ౩౪॥

తత్రాభ్యాసస్య విషయముపసంహరన్నిదమాహ॥ విక్షేపప్రతిషేధార్థమేకతత్వాలంబనం చిత్తమభ్యసేత్। యస్య తు
ప్రత్యర్థనియతం ప్రత్యయమాత్రం క్షణికం చ చిత్తం తస్య సర్వమేవ చిత్తమేకాగ్రం నాస్త్యేవ విక్షిప్తం। యది పునరిదం సర్వతః
ప్రత్యాహృత్య ఏకస్మిన్నర్థే సమాధీయతే తదా భవత్యేకాగ్రమిత్యతో న ప్రత్యర్థనియతం। యోఽపి సదృశప్రత్యయప్రవా
హేన చిత్తమేకాగ్రం మన్యతే। తస్యైకాగ్రతా యది ప్రవాహచిత్తస్య ధర్మః తదైకం నాస్తి ప్రవాహచిత్తం క్షణికత్వాత్। అథ

౧౦ ॥యో౦ సూ x వ్యా॥ 10

తత్ప్రతిషేధార్థమేకతత్వాభ్యాసః॥౩౨॥

ప్రవాహాంశస్యైవ ప్రత్యయస్య ధర్మః స సర్వః సదృశప్రత్యయప్రవాహీ వా విసదృశప్రత్యయప్రవాహీ వా ప్రత్యర్థనియత
త్వాదేకాగ్ర ఏవేతి విక్షిప్తచిత్తానుపపత్తిః। తస్మాదేకమనేకార్థమవస్థితం చిత్తమితి। యది చ చిత్తేనైకేనానన్వితాః స్వ
భావభిన్నాః ప్రత్యయా జాయేరన్। అథ కథమన్యప్రత్యయదృష్టస్యాన్యః స్మర్తా భవేత్। అన్యప్రత్యయోపచితస్య చ కర్మా
శయస్యాన్యః ప్రత్యయ ఉపభోక్తా భవేత్। కథంచి। త్సమాధీయమానమప్యేతద్గోమయపాయసీయం న్యాయమా

ప్రవృత్తిరుత్పన్నా మనసః స్థితినిబంధనీతి వర్తతే॥ హృదయపుండరీకే ధారయతో యా బుద్ధిసంవిత్। బుద్ధిసత్త్వం హి భాస్వరమా
కాశకల్పం। తత్ర స్థితివైశారద్యాత్ప్రవృత్తిః సూర్యేందుగ్రహమణిప్రభారూపాకారేణ వికల్పతే తథా అస్మితాయాం సమాపన్నం చిత్తం
నిస్తరంగమహోదధికల్పం శాంతమనంతమస్మితామాత్రం భవతి। యత్రేదముక్తం తమణుమాత్రమాత్మానమనువిద్యాస్మీత్యే
వం తావత్సంప్రజానీత ఇతి। ఏషా ద్వయీ విశోకా విషయవతీ। అస్మితామాత్రా చ ప్రవృత్తిర్జ్యోతిష్మతీత్యుచ్యతే। యయా యోగి

విశోకా వా జ్యోతిష్మతీ॥౩౬॥ వీతరాగవిషయం వా చిత్తం॥౩౭॥ స్వప్ననిద్రాజ్ఞానాలంబనం వా॥౩౮॥ యథాభి
మతధ్యానాద్వా॥౩౯॥

నశ్చిత్తం స్థితిపదం లభత ఇతి॥౩౬॥ వీతరాగచిత్తాలంబనం వా యోగినశ్చిత్తం స్థితిపదం లభత ఇతి॥౩౭॥ స్వప్నజ్ఞానాలంబనం
నిద్రాజ్ఞానాలంబనం వా యోగినశ్చిత్తం స్థితిపదం లభత ఇత్యర్థః॥౩౮॥ యదేవాభిమతం తదేవ ధ్యాయేత్। తత్ర లబ్ధస్థి
తికమన్యత్రాపి స్థితిపదం లభత ఇతి॥౩౯॥ ॥ ॥ ॥

౧౧

నాసికాగ్రెధారయతో।స్యయాదివ్యగంధసంవిత్సాగంధప్రవృత్తిః।జిహ్వాగ్రెరససంవిత్।తాలునిరూపసంవిత్।తాలునిరూ
పసంవిత్।జిహ్వామధ్యెస్పర్శసంవిత్।జిహ్వామూలెశబ్దసంవిత్।ఇత్యేతాఃప్రవృత్తయఉత్పన్నాఃచిత్తంస్థితౌనిబధ్నంతి।సం
శయంవిధమంతి।సమాధిప్రజ్ఞాయాంచద్వారీభవంతి।యద్యపిచంద్రాదిత్యగ్రహమణిప్రదీపరత్నాదిషుప్రవృత్తిరుత్పన్నా
విషయవత్యేవవేదితవ్యా।యద్యపిహితత్తచ్ఛాస్త్రానుమానాచార్యోపదేశైరవగతమర్థతత్త్వంసద్భూతమేవభవతి।

విషయవతీవాప్రవృత్తిరుత్పన్నామనసఃస్థితినిబంధనీ॥౩౫

ఏతేషాంయథాఖ్యాతార్థప్రతిపాదనసామర్థ్యాత్॥తథాపియావదేకదేశోపికశ్చిన్నస్వకరణసంవేద్యోభవతి।తావత్సర్వంప
రోక్షమివఅపవర్గాదిషుసూక్ష్మేష్వర్థేషునదృఢాంబుద్ధిముత్పాదయంతి।తస్మాచ్ఛాస్త్రానుమానాచార్యోపదేశోపోద్బలనార్థ
మెవావశ్యంకశ్చిదర్థవిశేషఃప్రత్యక్షీకర్తవ్యఃతత్రతదుపదిష్టార్థైకదేశప్రత్యక్షత్వేసతిసర్వంసూక్ష్మవిషయమపిఆపవర్గాత్
శ్రద్ధీయతె।ఏతదర్థమేవేదంచిత్తపరికర్మనిర్దిశ్యతె।అనియతాసువృత్తిషుతద్విషయాయాంవశీకారసంజ్ఞాయాముపజా-
తాయాంసమర్థంస్యాత్।తస్యార్థస్యప్రత్యక్షీకరణాయేతి।తథాచసతిశ్రద్ధావీర్యస్మృతిసమాధయోస్యాప్రతిబంధేనభవిష్యంతీ-
తి॥౩౫--

పరక్తం గ్రహీతృపురుషసమాపన్నం గ్రహీతృపురుషస్వరూపాకారేణ నిర్భాసతే॥ తథా ముక్తపురుషాలంబనోపరక్తం ముక్తపురు
షసమాపన్నం ముక్తపురుషస్వరూపాకారేణ నిర్భాసత ఇతి తదేవమభిజాతమణికల్పే చేతసో గ్రహీతృగ్రహణగ్రాహ్యేషు పురుషేం
ద్రియభూతేషు యా తత్స్థతదంజనతా తేషు స్థితస్య తదాకారాపత్తిః సా సమాపత్తిరిత్యుచ్యతే॥ ౪౧॥ తద్యథా గౌరితి శబ్దో గౌరిత్యర్థో గౌ
రితి జ్ఞానమిత్యవిభాగేన విభక్తానామపి గ్రహణం దృష్టం। విభజ్యమానాశ్చాన్యే శబ్దధర్మా అన్యే విజ్ఞానధర్మా ఇతి। ఏతేషాం
(విభక్తః)

తత్ర శబ్దార్థజ్ఞానవికల్పైః సంకీర్ణా సవితర్కా సమాపత్తిః॥ ౪౨॥

విభక్తః పంథాః। తత్ర సమాపన్నస్య యోగినో యో గవాద్యర్థః సమాధిప్రజ్ఞాయాం సమారూఢః స చేచ్ఛబ్దార్థజ్ఞానవికల్పాను
విద్ధ ఉపావర్తతే సా సంకీర్ణా సమాపత్తిః సవితర్కేత్యుచ్యతే। యదా పునః శబ్దసంకేతస్మృతిపరిశుద్ధౌ శ్రుతానుమానజ్ఞానవికల్ప
శూన్యాయాం సమాధిప్రజ్ఞాయాం స్వరూపమాత్రేణావస్థితోఽర్థస్తత్స్వరూపాకారమాత్రతయైవావచ్ఛిద్యతే। సా చ నిర్వితర్కా సమా
పత్తిః తత్పరం ప్రత్యక్షం తచ్చ శ్రుతానుమానయోర్బీజం తతః శ్రుతానుమానే ప్రభవతః। న చ శ్రుతానుమానజ్ఞానసహభూతం తద్దర్శ
నం। తస్మాదసంకీర్ణం ప్రమాణాంతరేణ యోగినో నిర్వితర్కసమాధిజం దర్శనమితి॥ ౪౨॥

॥యోగ X సూత్ర ౧౦౬

౧౨

12

సూక్ష్మేనివిశమానస్యపరమాణ్వంతంస్థితిపదంలక్షతఇతి।స్థూలేనివిశమానస్యపరమమహత్వాంతంస్థితిపదంచిత్తస్య।ఏవ
తాముభయీంకోటిమనుధావతోऽస్యాప్రతిఘాతఃసపరోవశీకారః।తద్వశీకారాత్పరిపూర్ణంయోగినశ్చిత్తంనపు
నరభ్యాసకృతంపరికర్మాపేక్షతఇతి॥౪౦॥అథలబ్ధస్థితికస్యచేతసఃకింస్వరూపాకింవిషయావాసమాపత్తిరితితదుచ్యతే॥క్షీ
ణవృత్తేరితిప్రత్యస్తమితప్రత్యయస్యేత్యర్థః।అభిజాతస్యేవమణేరితిదృష్టాంతోపాదానం।యథాస్ఫటికఉపాశ్రయభేదాత్తత్త

పరమాణుపరమమహత్వాంతోऽస్యవశీకారః॥౪౦॥క్షీణవృత్తేరభిజాతస్యేవమణేర్గ్రహీతృగ్రహణగ్రాహ్యేషుతత్స్థతదంజన
తాసమాపత్తిః॥౪౧॥

ద్రూపోపరక్తఉపాశ్రయరూపాకారేణనిర్భాసతే తథాగ్రాహ్యాలంబనోపరక్తంచిత్తంగ్రాహ్యసమాపన్నంగ్రాహ్యరూపాకారేణనిర్భా
సతే।తథాభూతసూక్ష్మోపరక్తంభూతసూక్ష్మసమాపన్నంభూతసూక్ష్మస్వరూపాభాసంభవతి।తథాస్థూలాలంబనోపరక్తంస్థూలరూ
పసమాపన్నంస్థూలరూపాభాసంభవతి।తథావిశ్వభేదోపరక్తంవిశ్వభేదసమాపన్నంవిశ్వరూపాభాసంభవతి తథాగ్రహణేష్వపీంద్రియే
ష్వపిద్రష్టవ్యం।గ్రహణాలంబనోపరక్తంగ్రహణసమాపన్నంగ్రహణస్వరూపాకారేణనిర్భాసతే।తథాగ్రహీతృపురుషాలంబనో

రాపన్నః సమాపత్తేర్నిర్వితర్కాయా విషయో భవతి ॥౪౩॥ తత్ర భూతసూక్ష్మేష్వభివ్యక్తధర్మకేషు దేశకాలనిమిత్తానుభవావచ్ఛిన్నేషు
యా సమాపత్తిః సా సవిచారేత్యుచ్యతే। తత్రాప్యేకబుద్ధినిర్గ్రాహ్యమేవోదితధర్మవిశిష్టం భూతసూక్ష్మమాలంబనీభూతం సమాధిప్రజ్ఞా
యాముపతిష్ఠతే। యా పునః సర్వథా సర్వతః శాంతోదితావ్యపదేశ్యధర్మానవచ్ఛిన్నేషు సర్వధర్మానుపాతిషు సర్వధర్మాత్మ-
కేషు సమాపత్తిః సా నిర్విచారేత్యుచ్యతే। ఏవంస్వరూపం హి తద్భూతసూక్ష్మమేతేనైవ స్వరూపేణాలంబనీభూతమేవ సమాధిప్రజ్ఞాస్వ

॥ ఏతయైవ సవిచారా నిర్విచారా చ సూక్ష్మవిషయా వ్యాఖ్యాతా ॥౪౪॥

రూపముపరంజయతి ప్రజ్ఞా చ స్వరూపశూన్యేవార్థమాత్రా యదా భవతి తదా నిర్విచారేత్యుచ్యతే। తత్ర మహద్వస్తువిషయా స
వితర్కా నిర్వితర్కా చ సూక్ష్మవిషయా సవిచారా నిర్విచారా చ ఏవముభయోరేతయైవ నిర్వితర్కయా వికల్పహానిర్వ్యాఖ్యాతేతి॥
॥౪౪॥

౧౩

13

నిర్వితర్కాయాస్సమాపత్తేరస్యాస్సూత్రేణలక్షణంద్యోత్యతే॥యాశబ్దసంకేతశ్రుతానుమానజ్ఞానవికల్పస్మృతిపరిశుద్ధౌ
గ్రాహ్యస్వరూపోపరక్తాప్రజ్ఞాస్వమివప్రజ్ఞాస్వరూపంగ్రహణాత్మకంత్యక్త్వాపదార్థమాత్రస్వరూపాగ్రాహ్యస్వరూపాపన్నే
వభవతిసాతదానిర్వితర్కాసమాపత్తిః।తథాచవ్యాఖ్యాతం।తస్యాఏకబుద్ధ్యుపక్రమోహ్యర్థాత్మాఅణుప్రచయవిశేషాత్మాగవా
దిర్ఘటాదిర్వాలోకస్సచసంస్థానవిశేషోభూతసూక్ష్మాణాంసాధారణోధర్మఆత్మభూతఃఫలేనవ్యక్తేనానుమితఃస్వవ్యంజ

॥ స్మృతిపరిశుద్ధౌస్వరూపశూన్యేవార్థమాత్రనిర్భాసానిర్వితర్కా॥౪౩॥

కాంజనఃప్రాదుర్భవతి।ధర్మాంతరస్యకపాలాదేరుదయేచతిరోభవతి।సఏషధర్మోవయవీత్యుచ్యతే।యోసావేకశ్చమహాంశ్చాణీయాంశ్చ
స్పర్శవాంశ్చక్రియాధర్మకశ్చానిత్యశ్చతేనావయవినావ్యవహారాఃక్రియంతే।యస్యపునరవస్తుకస్సప్రచయవిశేషఃసూక్ష్మంచకారణ
మనుపలభ్యంతస్యావయవ్యభావాత్అతద్రూపప్రతిష్ఠంమిథ్యాజ్ఞానమితి।ప్రాయేణసర్వమేవప్రాప్తంమిథ్యాజ్ఞానమితి।తదాచసమ్య
జ్ఞానమపికింస్యాత్విషయాభావాత్।యద్యదుపలభ్యతేతత్తదవయవిత్వేనాఘ్రాతం।తస్మాదస్త్యవయవీయోమహత్త్వాదివ్యవహా

రుహ్య అశోచ్యశ్శోచతో జనాన్। భూమిష్ఠానివ శైలస్థః సర్వాన్ప్రాజ్ఞోనుపశ్యతి॥౪౭॥ తస్మిన్సమాహితచిత్తస్య యా ప్రజ్ఞా జా
యతే తస్యా ఋతంభరేతి సంజ్ఞా భవతి। అన్వర్థా చ సా సత్యమేవ బిభర్తి న తత్ర విపర్యాసజ్ఞానగంధోప్యస్తీతి। తథా చోక్తం॥ ఆగ
మేనానుమానేన ధ్యానాభ్యాసరసేన చ। త్రిధా ప్రకల్పయన్ప్రజ్ఞాం లభతే యోగముత్తమమితి॥౪౮॥ సా పునః। శ్రుతమాగమవిజ్ఞా
నం తత్సామాన్యవిషయం। న హ్యాగమేన శక్యో విశేషోభిధాతుం। కస్మాత్। న హి విశేషేణ కృతసంకేతః శబ్ద ఇతి। తథానుమానం

ఋతంభరా తత్ర ప్రజ్ఞా॥౪౮॥ శ్రుతానుమానప్రజ్ఞాభ్యామన్యవిషయా విశేషార్థత్వాత్॥౪౯॥

సామాన్యవిషయమేవ। యత్ర ప్రాప్తిస్తత్ర గతిః। యత్రాప్రాప్తిస్తత్ర న భవతి గతిరిత్యుక్తం। అనుమానేన చ సామాన్యేనోపసంహా=
రః। తస్మాత్। శ్రుతానుమానవిషయో న విశేషః కశ్చిదస్తీతి। న చాస్య సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టస్య వస్తునో లోకప్రత్యక్షేణ గ్రహణమ
స్తి। న చాస్య విశేషస్యాప్రమాణకస్యాభావోస్తీతి। సమాధిప్రజ్ఞానిర్గ్రాహ్య ఏవ స విశేషో భవతి। భూతసూక్ష్మగతో వా పురుగ=
తో వా। అస్మాత్ శ్రుతానుమానప్రజ్ఞాభ్యామన్యవిషయా సా ప్రజ్ఞా విశేషార్థత్వాదితి॥౪౯॥

౭౪

15

పార్థివస్యాణోర్గంధతన్మాత్రం సూక్ష్మో విషయః। ఆప్యస్యాపి రసతన్మాత్రం। తైజసస్య రూపతన్మాత్రం। వాయవీయస్య స్పర్శ
తన్మాత్రం। ఆకాశస్య శబ్దతన్మాత్రమితి। తేషామహంకారః। అస్యాపి లింగమాత్రం సూక్ష్మో విషయః। లింగమాత్రస్యాప్యలింగం
సూక్ష్మో విషయః। న చాలింగాత్పరం సూక్ష్మమస్తి। నన్వస్తి పురుషః సూక్ష్మ ఇతి। సత్యం। యథా లింగాత్పరమలింగస్య సౌక్ష్మ్యం।
న చైవం పురుషస్య। కింతు లింగస్యాన్వయికారణం పురుషో న భవతి హేతుస్తు భవతీతి। అతః ప్రధానే సౌక్ష్మ్యం నిరతిశయం

సూక్ష్మవిషయత్వం చాలింగపర్యవసానం ॥౪౫॥ తా ఏవ సబీజస్సమాధిః ॥౪౬॥ నిర్విచారవైశారద్యేఽధ్యాత్మ
ప్రసాదః ॥౪౭॥

వ్యాఖ్యాతం ॥౪౫॥ తాశ్చతస్రస్సమాపత్తయో బహిర్వస్తుబీజా ఇతి। సమాధిరపి సబీజః। తత్ర స్థూలేఽర్థే సవితర్కో నిర్వితర్కః
సూక్ష్మేఽర్థే సవిచారో నిర్విచార ఇతి చతుర్ధోపసంఖ్యాతః సమాధిరితి ॥౪౬॥ అశుద్ధ్యావరణమలాపేతస్య ప్రకాశాత్మనో
బుద్ధిసత్త్వస్య రజస్తమోభ్యామనభిభూతః స్వచ్ఛః స్థితిప్రవాహో వైశారద్యం। యదా నిర్విచారస్య సమాధేర్వైశారద్యమిదం జాయ
తే తదా యోగినో భవత్యధ్యాత్మప్రసాదః భూతార్థవిషయః క్రమాననురోధీ స్ఫుటః ప్రజ్ఞాలోకః తథా చోక్తం। ప్రజ్ఞాప్రాసాదమా

ధినోనస్థితిహేతవోభవంతి। యస్మాదవసితాధికారం సహ కైవల్యభాగీయైస్సంస్కారైశ్చిత్తం వినివర్తతే। తస్మిన్నివృత్తే పురుష-
స్స్వరూపమాత్రప్రతిష్ఠోఽతశ్శుద్ధః కేవలో ముక్త ఇత్యుచ్యత ఇతి ॥ ౫౧ ॥ ఇతి పాతంజలే సాంఖ్యప్రవచనే యోగశాస్త్రే సమాధిపా-
దః ప్రథమః ॥ శ్రీమతే రామానుజాయ నమః ॥

౧౬

15

సమాధిప్రజ్ఞాప్రతిలంభే యోగినః ప్రజ్ఞాకృతః సంస్కారో నవో నవో జాయతే॥ సమాధిప్రజ్ఞాప్రభవః సంస్కారో వ్యుద్ధానసం-
స్కారాశయం బాధతే। వ్యుద్ధానసంస్కారాభిభవాత్ప్రభవాః ప్రత్యయా న భవంతి। ప్రత్యయనిరోధే సమాధిరుపతిష్ఠతే। తతస్సమా-
ధిజా ప్రజ్ఞా। తతః ప్రజ్ఞాకృతాస్సంస్కారా ఇతి। నవో నవస్సంస్కారాశయో జాయతే। తతశ్చ ప్రజ్ఞా। తతశ్చ సంస్కార ఇతి॥ కథ-
మసౌ సంస్కారాతిశయః చిత్తం సాధికారం న కరిష్యతీతి। న తే ప్రజ్ఞాకృతాస్సంస్కారాః క్లేశక్షయహేతుత్వాత్ చిత్తమధికారవి-

తజ్జస్సంస్కారోఽన్యసంస్కారప్రతిబంధీ॥ ౫౦॥ తస్యాపి నిరోధే సర్వనిరోధాన్నిర్బీజస్సమాధిః॥ ౫౧॥

శిష్టం కుర్వంతి। చిత్తం హి తే స్వకార్యాదవసాదయంతి। ఖ్యాతిపర్యవసానం హి చిత్తచేష్టితమితి॥ ౫౦॥ కించాస్య భవతి॥ స న-
కేవలం సమాధిప్రజ్ఞావిరోధీ ప్రజ్ఞాకృతానామపి సంస్కారాణాం ప్రతిబంధీ భవతి। కస్మాత్। నిరోధజస్సంస్కారస్సమాధిజాన్సం-
స్కారాన్బాధత ఇతి। నిరోధస్థితికాలక్రమానుభవేన నిరోధచిత్తకృతసంస్కారాస్తిత్వమనుమేయం। వ్యుద్ధాననిరోధసమాధిప్ర-
భవైస్సహ కైవల్యభాగీయైస్సంస్కారైశ్చిత్తం స్వస్యాం ప్రకృతావవస్థితాయాం ప్రవిలీయతే। తస్మాత్తే సంస్కారాః చిత్తస్యాధికారవిరో-

అత్రావిద్యాక్షేత్రం ప్రసవభూమిః। ఉత్తరేషామస్మితాదీనాం చతుర్విధవికల్పానాం ప్రసుప్తతనువిచ్ఛిన్నోదారాణాం। తత్ర కా ప్ర
సుప్తిః। చేతసి శక్తిమాత్రప్రతిష్ఠానాం బీజభావోపగమః। తస్య ప్రబోధ ఆలంబనే సమ్ముఖీభావః। ప్రసంఖ్యానవతో దగ్ధక్లేశ
బీజస్య సమ్ముఖీభూతేప్యాలంబనే నాసౌ పునరస్తి। దగ్ధబీజస్య కుతః ప్రరోహ ఇతి। అతః క్షీణక్లేశః కుశలశ్చరమదేహ ఇత్యుచ్య
తే। తత్రైవ సా దగ్ధబీజభావా పంచమీ క్లేశావస్థా నాన్యత్రేతి। సతాం క్లేశానాం తదా బీజసామర్థ్యం దగ్ధమితి విషయస్య సమ్ముఖీ
భావేపి సతి న భవత్యేషాం ప్రబోధ ఇత్యుక్తా ప్రసుప్తిః। దగ్ధబీజానామప్రరోహశ్చ। తనుత్వముచ్యతే। ప్రతిపక్షభావనోపహతాః

అవిద్యాక్షేత్రముత్తరేషాం ప్రసుప్తతనువిచ్ఛిన్నోదారాణాం॥౪॥

క్లేశాస్తనవో భవంతి। తథా విచ్ఛిద్య విచ్ఛిద్య తేన తేనాత్మనా పునః పునః సముదాచరంతీతి విచ్ఛిన్నాః। కథం। రాగకాలే క్రోధస్యాదర్శనాత్। న హి రాగకాలే
క్రోధః సముదాచరతి। రాగశ్చ క్వచిద్దృశ్యమానో న విషయాంతరే నాస్తి। నైకస్యాం స్త్రియాం చైత్రో రక్త ఇతి। అన్యాసు స్త్రీషు విరక్తః। కింతు తత్ర రా
గో లబ్ధవృత్తిః అన్యత్ర తు భవిష్యద్వృత్తిరితి। స హి తదా ప్రసుప్తతనువిచ్ఛిన్నో భవతి। విషయే యో లబ్ధవృత్తిః స ఉదారః। సర్వ ఏవైతే క్లేశవిషయత్వం నాతి
క్రామంతి। కస్తర్హి విచ్ఛిన్నః ప్రసుప్తస్తనురుదారో వా క్లేశ ఇతి। ఉచ్యతే। సత్యమేవైతత్। కింతు విశిష్టానామేవైతేషాం విచ్ఛిన్నాదిత్వం। యథైవ ప్రతిపక్షభావనాతో
నివృత్తస్తథైవ స్వవ్యంజకాంజనేనాభివ్యక్త ఇతి। సర్వ ఏవామీ క్లేశాః అవిద్యాభేదాః। కస్మాత్। సర్వేష్వవిద్యైవాభిప్లవతే। యదవిద్యయా వస్త్వాకార్యతే తదేవానుశేరతే క్లే
శాః విపర్యాసప్రత్యయకాల ఉపలభ్యంతే క్షీయమాణాం చావిద్యామనుక్షీయంత ఇతి॥౪॥

౧౬ 16

శ్రీమతేరామానుజాయనమః॥ ॥ఉపదిష్టస్సమాహితచిత్తస్యయోగః। కథంవ్యుత్థితచిత్తోపియోగయుక్తఃస్యాదిత్యారభ్య
తే॥నాతపస్వినోయోగస్సిధ్యతి। అనాదికర్మక్లేశవాసనాచిత్రాప్రత్యుపస్థితవిషయజాలాఅశుద్ధిర్నాంతరేణతపస్సంభేద
మాపద్యతఇతితపసఉపాదానం। తచ్చచిత్తప్రసాదనమబాధమానమనేనాసేవ్యమితిమన్యతే। స్వాధ్యాయఃప్రణవాదిపవి
త్రాణాంజపః మోక్షశాస్త్రాధ్యయనంవా। ఈశ్వరప్రణిధానంసర్వక్రియాణాంపరమగురావర్పణంతత్ఫలసన్న్యాసోవా।=

తపఃస్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానానిక్రియాయోగః॥౧॥సమాధిభావనార్థఃక్లేశతనూకరణార్థశ్చ॥౨॥అవిద్యాస్మి
తారాగద్వేషాభినివేశాఃక్లేశాః॥౩॥

సహిక్రియాయోగః॥౧॥సహిఆసేవ్యమానస్సమాధింభావయతిక్లేశాంశ్చప్రతనూకరోతి।ప్రతనూకృతాన్క్లేశాన్ప్రసంఖ్యా
నాగ్నినాదగ్ధబీజకల్పానప్రసవధర్మిణఃకరిష్యతి।తేషాంతనూకరణాత్పునఃక్లేశైరపరామృష్టాసత్త్వపురుషాన్యతామా
త్రఖ్యాతిః।సూక్ష్మాప్రజ్ఞాసమాప్తాధికారాప్రతిప్రసవాయకల్పిష్యతఇతి॥౨॥అథకేతేక్లేశాఃఇయంతోవేతి॥ఇతిపంచవిపర్య
యాఇత్యర్థః।తేస్యందమానాఃగుణాధికారందృఢయంతి పరిణామమవస్థాపయంతి।కార్యకారణస్రోతఉత్తంభయంతి।
పరస్పరానుగ్రహాంలబ్ధ్వావేషాద్వ్యక్తకర్మవిపాకంవాభినిర్హరంతి॥౩॥

బుద్ధిరిత్యేషా చతుష్పదా భవత్యవిద్యా మూలమస్య క్లేశసంతానస్య కర్మాశయస్య చ సవిపాకస్యేతి। తస్యాశ్చామిత్రాగోష్పదవద్వస్తుస
తత్త్వం। విజ్ఞేయం యథా నామిత్రో మిత్రాభావో న మిత్రమాత్రం కింతు తద్విరుద్ధః సపత్నః। యథా వాగోష్పదం న గోష్పదాభావో న గోష్పదమా=
త్రం। కింతు దేశ ఏవ తాభ్యామన్యద్వస్త్వంతరం। ఏవమవిద్యా న ప్రమాణం న ప్రమాణాభావః కింతు విద్యావిపరీతం జ్ఞానాంతరమవిద్యేతి॥
॥౫॥ దృగితి పురుషో దృక్శక్తిర్బుద్ధిర్దర్శనశక్తిరిత్యేతయోరేకస్వరూపాపత్తిరివాస్మితా క్లేశ ఉచ్యతే। భోక్తృభోగ్యశక్త్యోరత్యంతవిభ

దృగ్దర్శనశక్త్యోరేకాత్మతైవాస్మితా॥౬॥ సుఖానుశయీ రాగః॥౭॥ దుఃఖానుశయీ ద్వేషః॥౮॥

క్తయోరత్యంతాసంకీర్ణయోరవిభాగప్రాప్తావివ సత్యాం భోగః కల్పతే। స్వస్వరూపప్రతిలంభే తు తయోః కైవల్యమేవ భవతి కుతో భో=
గ ఇతి। తథా చోక్తం। బుద్ధితః పరం పురుషమాకారశీలవిద్యాదిభిర్విభక్తమపశ్యన్ కుర్యాత్తత్రాత్మబుద్ధిం మోహేనేతి॥౬॥
సుఖేతి॥ సుఖాభిజ్ఞస్య సుఖానుస్మృతిపూర్వః సుఖే తత్సాధనే వా యో గర్ధః తృష్ణా లోభః స రాగ ఇతి॥౭॥ దుఃఖేతి॥ దుఃఖాభిజ్ఞస్య
పునః స్వానుస్మృతిపూర్వః దుఃఖే తత్సాధనే వా యః ప్రతిఘో మన్యుర్జిఘాంసా క్రోధః స ద్వేషః॥౮॥

౧౨

17

॥ యోగసూ ౨ ప ౧౦ ॥

అనిత్యేతి॥ తత్రావిద్యాస్వరూపముచ్యతే॥ అనిత్యే కార్యే నిత్యఖ్యాతిః। తద్యథా ధ్రువా పృథివీ ధ్రువా సచంద్రతారకా ద్యౌః। అమృతా దివౌకస ఇతి। తథా అశుచౌ పరమబీభత్సే కాయే శుచిఖ్యాతిః। ఉక్తం చ। స్థానాద్బీజాదుపష్టంభాన్నిష్యందాన్నిధనాదపి। కాయమాధేయశౌచత్వాత్పండితా హ్యశుచిం విదుః॥ ఇత్యశుచౌ శుచిఖ్యాతిర్దృశ్యతే। నవేవ శశాంకలేఖా కమనీయేయం కన్యా మధ్వమృతావయవనిర్మితేవ చంద్రం భిత్త్వా నిఃసృతేవ జ్ఞాయతే నీలోత్పలపత్రాయతాక్షీ హావగర్భాభ్యాం లోచనాభ్యాం జీవలోకమాశ్వాసయంతీవేతి। కస్య కేనాభిసంబంధః। భవతి చైవమశుచౌ శుచివిపర్యాస

॥ అనిత్యాశుచిదుఃఖానాత్మసు నిత్యశుచిసుఖాత్మఖ్యాతిరవిద్యా॥ ౫॥

ప్రత్యయ ఇతి। ఏతేనాపుణ్యే పుణ్యప్రత్యయః తథైవానర్థే చార్థప్రత్యయో వ్యాఖ్యాతః। తథా దుఃఖే సుఖఖ్యాతిం వక్ష్యతి। పరిణామతాపసంస్కారదుఃఖైర్గుణవృత్తివిరోధాచ్చ దుఃఖమేవ సర్వం వివేకిన ఇతి। తత్ర సుఖఖ్యాతిరవిద్యా తథా అనాత్మన్యాత్మఖ్యాతిః। బాహ్యోపకరణేషు చేతనాచేతనేషు భోగాధిష్ఠానే వా శరీరే పురుషోపకరణే వా మనసి అనాత్మన్యాత్మఖ్యాతిరితి। తథైతదత్రోక్తం వ్యక్తమవ్యక్తం వా సత్త్వమాత్మత్వేనాభిప్రతీత్య తస్య సంపదమనునందత్యాత్మసంపదం మన్వానస్తస్య వ్యాపదమనుశోచత్యాత్మవ్యాపదం మన్వానః స సర్వోऽప్రతి-

క్లేశమూల ఇతి॥ తత్ర పుణ్యాపుణ్యకర్మాశయః కామలోభమోహక్రోధప్రభవః స దృష్టజన్మవేదనీయశ్చాదృష్టజన్మవేదనీయశ్చ।
తీవ్రసంవేగేన మంత్రతపస్సమాధిభిర్నిర్వర్తిత ఈశ్వరదేవతామహర్షిమహానుభావానామారాధనాద్వా। యః పరినిష్పన్నః స స=
ద్యః పరిపచ్యతే పుణ్యకర్మాశయ ఇతి। తథా తీవ్రక్లేశేన భీతవ్యాధితకృపణేషు విశ్వాసోపగతేషు వా మహానుభావేషు వా తపస్విషు
కృతః పునః పునరపకారః స చాపి పాపకర్మాశయః సద్య ఏవ పరిపచ్యతే। యథా నందీశ్వరః కుమారో మనుష్యపరిణామం హి

॥ క్లేశమూలః కర్మాశయో దృష్టజన్మవేదనీయః॥౧౨॥

త్వా దేవత్వేన పరిణతః। తథా నహుషోపి దేవానామింద్రః స్వకం పరిణామం హిత్వా తిర్యక్త్వేన పరిణత ఇతి। తత్ర నా
రకాణాం నాస్తి దృష్టజన్మవేదనీయః కర్మాశయః క్షీణక్లేశానామపి నాస్త్యదృష్టజన్మవేదనీయః కర్మాశయ ఇతి॥౧౨॥ - - -
" " " " " "
" " " " " "

౧౫

18

స్వరసవాహీతి। సర్వస్య ప్రాణిన ఇయమాత్మాశీర్నిత్యా భవతి మా న భూవం భూయాసమితి। న చాననుభూతమరణధర్మకస్యైషా
భవత్యాత్మాశీః। ఏతయా చ పూర్వజన్మానుభవః ప్రతీయతే। స చాయమభినివేశః క్లేశః స్వరసవాహీ। క్రిమేరపి జాతమాత్రస్య
ప్రత్యక్షానుమానాగమైరసంభావితో మరణత్రాస ఉచ్ఛేదదృష్ట్యాత్మకః పూర్వజన్మానుభూతం మరణదుఃఖమనుమాపయతి। య
ధా చాయమత్యంతమూఢేషు దృశ్యతే క్లేశస్తథా విదుషోఽపి విజ్ఞాతపూర్వాపరాంతస్య రూఢః। కస్మాత్। సమానా హి తయోః కుశ-

స్వరసవాహీ విదుషోఽపి తథారూఢోఽభినివేశః॥౯॥ తే ప్రతిప్రసవహేయాః సూక్ష్మాః॥౧౦॥ ధ్యానహేయాస్తద్వృత్తయః॥౧౧॥

లాకుశలయోర్మరణదుఃఖానుభవాదియం వాసనేతి॥౯॥ తే ఇతి॥ తే పంచ క్లేశాః దగ్ధబీజకల్పా యోగినశ్చరితాధికారే చే
తసి ప్రలీనే సహ తేనైవాస్తం గచ్ఛంతి। స్థితానాం తు బీజభావోపగతానాం॥౧౦॥ ధ్యానేతి॥ క్లేశానాం యా వృత్తయః స్థూలాస్తాః క్రి
యాయోగేన తనూకృతాః సత్యః ప్రసంఖ్యానేన ధ్యానేన హాతవ్యాః। యావత్సూక్ష్మీకృతా యావద్దగ్ధబీజకల్పా ఇతి। యథా చ వ
స్త్రాణాం స్థూలో మలః పూర్వం నిర్ధూయతే పశ్చాత్సూక్ష్మో యత్నేనోపాయేన చాపనీయతే। తథా స్వల్పప్రతిపక్షాః స్థూలా వృ
త్తయః క్లేశానాం సూక్ష్మాస్తు మహాప్రతిపక్షా ఇతి॥౧౧॥

విపాకస్యానియతవిపాకస్య। తత్రాదృష్టజన్మవేదనీయస్య నియతవిపాకస్యైవాయం నియమో న త్వదృష్టజన్మవేదనీయస్యానియతవిపాక
స్య। కస్మాద్యో హ్యదృష్టజన్మవేదనీయో నియతవిపాకస్తస్య త్రయీ గతిః। కృతస్యావిపాకస్య వినాశః। ప్రధానకర్మణ్యావాపగమనం వా। నియత
విపాకప్రధానకర్మణాభిభూతస్య వా చిరమవస్థానమితి। తత్ర కృతస్యావిపక్వస్య నా   యథా శుక్లకర్మోదయాదిహైవ నా
శః। కృష్ణస్య యత్రేదముక్తం। ద్వే ద్వే హ వై కర్మణీ వేదితవ్యే పాపకస్యైకో రాశిః పుణ్యకృతోపహంతి। తదిచ్ఛస్వ కర్మా
ణి సుకృతాని కర్తుమిహైవ తే కర్మ కవయో వేదయంతే। ప్రధానకర్మణ్యావాపగమనం యత్రేదముక్తం। స్యాత్స్వల్పః సంకరః సపరిహారః సప్రత్య
వమర్షః। కుశలస్య నాపకర్షాయాలం। కస్మాత్। కుశలం హి మే బహ్వన్యదస్తి। యత్రాయమావాపం గతః స్వర్గేప్యపక [illegible]

॥ తే హ్లాదపరితాపఫలాః పుణ్యాపుణ్యహేతుత్వాత్॥౧౪॥

రిష్యతీతి నియతవిపాకప్రధానకర్మణాభిభూతస్య వా చిరమవస్థానం। కథమితి। అదృష్టజన్మవేదనీయస్యైవ నియతవిపాకస్య క [illegible]
మానం మరణమభివ్యక్తికారణముక్తం। న త్వదృష్టజన్మవేదనీయస్యానియతవిపాకస్య। యత్త్వదృష్టజన్మవేదనీయం క [illegible] వి
పాకం తన్నశ్యేత్। ఆవాపం వా గచ్ఛేత్। అభిభూతం వా చిరముపాసీత యావత్సమానం కర్మాభివ్యంజకం నిమిత్తమస్య న విపాకాభి
ముఖం కరోతీతి తద్విపాకస్యైవ దేశకాలనిమిత్తానవధారణాత్। ఇయం చ కర్మగతిర్విచిత్రా దుర్విజ్ఞానా చేతి। న చోత్సర్గస్యాపవాదాన్ని
వృత్తిరిత్యేకభవికః కర్మాశయోనుజ్ఞాయత ఇతి॥౧౩॥ తే ఇతి॥ తే జన్మాయుర్భోగాః పుణ్యహేతుకాః సుఖఫలాః। అపుణ్యహేతు
కా దుఃఖఫలా ఇతి। యథా చేదం దుఃఖం ప్రతికూలాత్మకం ఏవం విషయసుఖకాలేపి దుఃఖమస్త్యేవ ప్రతికూలాత్మకం యోగినః। కథం తదుపపద్యతే॥౧౪॥ -

౧౮

19

సతి ॥ సత్సు క్లేశేషు కర్మాశయో విపాకారంభీ భవతి నోచ్ఛిన్నక్లేశమూలః యథా తుషావనద్ధాః శాలితండులా అదగ్ధబీజభావాః ప్రరోహసమర్థా-
భవంతి నాపనీతతుషా దగ్ధబీజభావా వా తథా క్లేశానుబద్ధః కర్మాశయో విపాకప్రరోహీ భవతి । నాపనీతక్లేశో న ప్రసంఖ్యానదగ్ధక్లేశబీజభావో వేతి స చ వి-
పాకస్త్రివిధో । జాతిరాయుర్భోగ ఇతి । తత్రేదం విచార్యతే । కిమేకం కర్మ ఏకస్య జన్మనః కారణం । అథైకం కర్మానేకం జన్మాక్షిపతీతి ద్వితీయా వి-
చారణా । కిమనేకం కర్మ అనేకజన్మ నిర్వర్తయతి । అథానేకం కర్మైకం జన్మ నిర్వర్తయతీతి । న తావదేకం కర్మైకస్య జన్మనః కారణం । కస్మాత్ అనాదికా-
లప్రచితస్యాసంఖ్యేయస్యావశిష్టస్య కర్మణః సాంప్రతికస్య చ ఫలక్రమానియమాత్ అనాశ్వాసో లోకస్య ప్రసక్తః । స చానిష్ట ఇతి । న చైకం కర్మానేకస్య జన్మనః
కారణం । కస్మాత్ అనేకేషు కర్మసు ఏకైకమేవ కర్మానేకస్య జన్మనః కారణమిత్యవశిష్టస్య విపాకకాలాభావః ప్రసక్తః స చాప్యనిష్ట ఇతి । న చానేకం కర్మానేకజన్మ

॥ సతి మూలే తద్విపాకో జాత్యాయుర్భోగాః ॥౧౩॥

కారణం । కస్మాత్ । తదనేకం జన్మ యుగపన్న భవతీతి క్రమేణైవ వాచ్యం । తథా చ పూర్వదోషానుషంగః । తస్మాజ్జన్మప్రాయణాంతరే కృతః పుణ్యాపుణ్యకర్మా-
శయప్రచయో విచిత్రః ప్రధానోపసర్జనభావేనావస్థితః ప్రాయణాభివ్యక్త ఏకప్రఘట్టకేన మరణం ప్రసాధ్య సంమూర్ఛిత ఏకమేవ జన్మ కరో-
తి । తచ్చ జన్మ తేనైవ కర్మణా లబ్ధాయుష్కం భవతి । తస్మిన్నాయుషి తేనైవ కర్మణా భోగస్సంపద్యత ఇతి । అసౌ కర్మాశయో జన్మాయుర్భోగ-
హేతుత్వాత్ త్రివిపాకోఽభిధీయత ఇతి । అత ఏకభవికః కర్మాశయ ఉక్త ఇతి । దృష్టజన్మవేదనీయస్త్వేకవిపాకారంభీ భోగహేతుత్వాత్ । ద్వివి-
పాకారంభీ వా భోగాయుర్హేతుత్వాత్ నందీశ్వరవత్ నహుషవద్వేతి । క్లేశకర్మవిపాకానుభవనిర్వర్తితాభిస్తు వాసనాభిరనాదికాలసమ్మూ-
ర్ఛితమిదం చిత్తం చిత్రీకృతమివ సర్వతో మత్స్యజాలం గ్రంథిభిరివాతతమిత్యేతా అనేకభవపూర్వికా వాసనాః । యస్త్వయం కర్మాశయ
ఏష ఏవైకభవిక ఉక్త ఇతి । యే సంస్కారాః స్మృతిహేతవస్తా వాసనాస్తాశ్చానాదికాలీనా ఇతి । యస్త్వసావేకభవికః కర్మాశయః స నియత

స్పృతం యోగినమేవ ప్రతికూలాత్మకత్వాదుద్వేజయతి। కస్మాత్। అక్షిపాత్రకల్పో హి విద్వానితి। యథోర్ణాతంతురక్షిపాత్రే న్యస్తః స్పర్శేన దుఃఖ
యతి నాన్యేషు గాత్రావయవేష్వేవమేతాని దుఃఖాని అక్షిపాత్రకల్పం యోగినమేవ క్లిశ్నంతి। నేతరం ప్రతిపత్తారం। ఇతరం తు స్వకర్మోప
హృతం దుఃఖముపాత్తం త్యజంతం త్యక్తం। త్యక్తముపాదదానం। అనాదివాసనావిచిత్రయా చిత్తవృత్త్యా సమంతతో। నువిద్ధమివ విద్యయా హా
తవ్య ఏవాహంకారమమకారానుపాతినం జాతం। బాహ్యాధ్యాత్మికోభయనిమిత్తాస్త్రిపర్వాణస్తాపా అనుప్లవంతే। తదేవమనా
దినా దుఃఖస్రోతసా వ్యుహ్యమానమాత్మానం భూతగ్రామం చ దృష్ట్వా యోగీ సర్వదుఃఖక్షయం కారణక్షయకారణం సమ్యగ్దర్శనం శ
రణం ప్రపద్యత ఇతి। గుణవృత్తివిరోధాచ్చ దుఃఖమేవ సర్వం వివేకినః। ప్రఖ్యాప్రవృత్తిస్థితిరూపా బుద్ధిగుణాః పరస్పరానుగ్రహతంత్రీభూ
త్వా శాంతం ఘోరం మూఢం వా ప్రత్యయం త్రిగుణమేవారభంతే। చలం చ గుణవృత్తమితి క్షిప్రపరిణామి చిత్తముక్తం। రూపాతిశయా వృత్త్య
తిశయాశ్చ పరస్పరేణ విరుధ్యంతే। సామాన్యాని త్వతిశయైః సహ ప్రవర్తంతే। ఏవమేతే గుణా ఇతరేతరాశ్రయేణోపార్జితసుఖదుఃఖమోహప్రత్య
యా ఇతి। సర్వే సర్వరూపా భవంతి। గుణప్రధానభావకృతస్త్వేషాం విశేష ఇతి। తస్మాద్దుఃఖమేవ సర్వం వివేకిన ఇతి। తదస్య మహతో దుఃఖ
సముదాయస్య ప్రభవబీజమవిద్యా। తస్యాశ్చ సమ్యగ్దర్శనమభావహేతుః। యథా చికిత్సాశాస్త్రం చతుర్వ్యూహం। రోగో రోగహేతు
రారోగ్యం భైషజ్యమిత్యేవమిదమపి శాస్త్రం చతుర్వ్యూహమేవ తద్యథా సంసారః సంసారహేతుర్మోక్షో మోక్షోపాయ ఇతి।

౧౦ యోగ భాష్యం ॥

౨౦

20

పరిగణ్యమేతి॥ సర్వస్యాయం రాగానువిద్ధశ్చేతనాచేతనసాధనాధీనః సుఖానుభవ ఇతి। తత్రాస్తి రాగజః కర్మాశయః। తథా ద్వేష్టి దుః
ఖసాధనాని ముహ్యతి చేతి। ద్వేషమోహకృతో ప్యస్తి కర్మాశయః। తథా చోక్తం। నానుపహత్య భూతాన్యుపభోగస్సంభవతీతి। హిం
సాకృతో ప్యస్తి శారీరః కర్మాశయ ఇతి। విషయసుఖం చావిద్యేత్యుక్తం। యా భోగేష్విన్ద్రియాణాం తృప్తేరుపశాంతిః తత్సుఖం। యా లౌల్యాదను
పశాంతిః తద్దుఃఖం। న చేంద్రియాణాం భోగాభ్యాసేన వైతృష్ణ్యం కర్తుం శక్యం। కస్మాద్యతో భోగాభ్యాసమను వివర్ధంతే రాగాః కౌశలాని చేంద్రియా
ణామితి। తస్మాదనుపాయః సుఖస్య భోగాభ్యాసః। స ఖల్వయం వృశ్చికవిషభీత ఇవాశీవిషేణ దష్టో యః సుఖార్థీ విషయానువాసితో మ

॥ పరిణామతాపసంస్కారదుఃఖైర్గుణవృత్తివిరోధాచ్చ దుఃఖమేవ సర్వం వివేకినః ॥౧౫॥

హతి దుఃఖపంకే మగ్న ఇతి। ఏషా పరిణామదుఃఖతా నామ ప్రతికూలా సుఖావస్థాయామపి భోగినమేవ క్లిశ్నాతి। అథ కా తాపదుఃఖతా। సర్వస్య
ద్వేషానువిద్ధశ్చేతనాచేతనసాధనాధీనస్తాపానుభవ ఇతి। తత్రాస్తి ద్వేషజః కర్మాశయః। సుఖసాధనాని చ ప్రార్థయమానః కాయేన వాచా
మనసా చ పరిస్పందతే। తతః పరమనుగృహ్ణాత్యుపహంతి చేతి పరానుగ్రహపీడాభ్యాం ధర్మాధర్మావుపచినోతి। స కర్మాశయో లో
భాన్మోహాచ్చ భవతీత్యేషా తాపదుఃఖతోచ్యతే। కా పునః సంస్కారదుఃఖతా। సుఖానుభవాత్సుఖసంస్కారాశయో దుఃఖానుభవాదపి దుఃఖసంస్కా
రాశయ ఇతి। ఏవం కర్మభ్యో విపాకే ఽనుభూయమానే సుఖే దుఃఖే వా పునః కర్మాశయప్రచయ ఇతి। ఏవమిదమనాది దుఃఖస్రోతో

త్రమపి పరమార్థత్వాత్ పరతంత్రం। తయోర్దృగ్దర్శనశక్త్యోరనాదిరర్థకృతస్సంయోగో హేయహేతుర్దుఃఖస్య కారణమిత్య
ర్థః। తథాచోక్తం తత్సంయోగహేతువివర్జనాత్స్యాదయమాత్యంతికో దుఃఖప్రతీకారః। కస్మాత్। దుఃఖహేతోః పరిహార్యస్య ప్ర
తీకారదర్శనాత్। తద్యథా పాదతలస్య భేద్యతా కంటకస్య భేత్తృత్వం పరిహారః కంటకస్య పాదానధిష్ఠానం। పాదత్రాణవ్యవహి

॥ ద్రష్టృదృశ్యయోస్సంయోగో హేయహేతుః॥౧౭॥

తేన వా। అధిష్ఠానం। ఏతత్త్రయం యో వేద లోకే స తత్ర ప్రతీకారమారభమాణో భేదజం దుఃఖం నాప్నోతి। కస్మాత్। త్రిత్వోప
లబ్ధిసామర్థ్యాదితి। అత్రాపి తాపకస్య రజసః సత్త్వమేవ తాపకారణం। కస్మాత్। తపిక్రియాయాః కర్మస్థత్వాత్। సత్త్వే కర్మణి
త పిక్రియా నాపరిణామిని నిష్క్రియే క్షేత్రజ్ఞే దర్శితవిషయత్వాత్। సత్త్వే తు తప్యమానే తదాకారానురోధీ పురుషోఽనుత
ప్యత ఇతి దృశ్యస్వరూపముచ్యతే॥౧౭॥ ॥ ॥

21

𑆠𑆠𑇀𑆫𑆢𑆶𑆂𑆒𑆧𑆲𑆶𑆬𑆂𑆱𑆁𑆱𑆳𑆫𑆾𑆲𑆼𑆪𑆂𑇅𑆥𑇀𑆫𑆣𑆳𑆤𑆥𑆶𑆫𑆶𑆰𑆪𑆾𑆂𑆱𑆁𑆪𑆾𑆓𑆾𑆲𑆼𑆪𑆲𑆼𑆠𑆶𑆂𑇅𑆱𑆁𑆪𑆾𑆓𑆱𑇀𑆪𑆳𑆠𑇀𑆪𑆤𑇀𑆠𑆴𑆑𑆵𑆤𑆴𑆮𑆸𑆠𑇀𑆠𑆴𑆫𑇀𑆲𑆳𑆤𑆁𑆲𑆳
𑆤𑆾𑆥𑆳𑆪𑆂𑆱𑆩𑇀𑆪𑆓𑇀𑆢𑆫𑇀𑆯𑆤𑆁𑇅𑆠𑆠𑇀𑆫𑆲𑆳𑆠𑆶𑆂𑇅𑆱𑇀𑆮𑆫𑆷𑆥𑆩𑆶𑆥𑆳𑆢𑆼𑆪𑆁𑆮𑆳𑆲𑆼𑆪𑆁𑆮𑆳𑆤𑆨𑆮𑆴𑆠𑆶𑆩𑆫𑇀𑆲𑆠𑆵𑆠𑆴𑆲𑆳𑆤𑆼𑆠𑆱𑇀𑆪𑆾𑆖𑇀𑆗𑆼𑆢𑆮𑆳𑆢𑆥𑇀𑆫𑆱𑆁
𑆓𑆂𑇅𑆇𑆥𑆳𑆢𑆳𑆤𑆼𑆖𑆲𑆼𑆠𑆶𑆮𑆳𑆢𑆂𑇅𑆇𑆨𑆪𑆥𑇀𑆫𑆠𑇀𑆪𑆳𑆒𑇀𑆪𑆳𑆤𑆼𑆯𑆳𑆯𑇀𑆮𑆠𑆮𑆳𑆢𑆅𑆠𑇀𑆪𑆼𑆠𑆠𑇀𑆱𑆩𑇀𑆪𑆓𑇀𑆢𑆫𑇀𑆯𑆤𑆁𑇅𑆠𑆢𑆼𑆠𑆖𑇀𑆗𑆳𑆱𑇀𑆠𑇀𑆫𑆁𑆖𑆠𑆶𑆫𑇀𑆮𑇀𑆪𑆷𑆲𑆩𑆴𑆠𑇀𑆪𑆨𑆴
𑆣𑆵𑆪𑆠𑆼𑇆𑇑𑇕𑇆𑆲𑆼𑆪𑆩𑆴𑆠𑆴𑇆𑆢𑆶𑆂𑆒𑆩𑆠𑆵𑆠𑆩𑆶𑆥𑆨𑆾𑆓𑆼𑆤𑆳𑆠𑆴𑆮𑆳𑆲𑆴𑆠𑆁𑆤𑆲𑆼𑆪𑆥𑆑𑇀𑆰𑆼𑆮𑆫𑇀𑆠𑆠𑆼𑇅𑆮𑆫𑇀𑆠𑆩𑆳𑆤𑆁𑆖𑆱𑇀𑆮𑆑𑇀𑆰𑆟𑆼𑆨𑆾𑆓𑆳𑆫𑆷𑆞𑆩𑆴

𑇆 𑆲𑆼𑆪𑆁𑆢𑆶𑆂𑆒𑆩𑆤𑆳𑆓𑆠𑆁𑇆𑇑𑇖𑇆

𑆠𑆴𑆤𑆠𑆠𑇀𑆑𑇀𑆰𑆟𑆳𑆤𑇀𑆠𑆫𑆼𑆲𑆼𑆪𑆠𑆳𑆩𑆳𑆥𑆢𑇀𑆪𑆠𑆼𑆠𑆱𑇀𑆩𑆳𑆢𑇀𑆪𑆢𑆼𑆮𑆳𑆤𑆳𑆓𑆠𑆁𑆢𑆶𑆂𑆒𑆁𑆠𑆢𑆼𑆮𑆳𑆑𑇀𑆰𑆴𑆥𑆳𑆠𑇀𑆫𑆑𑆬𑇀𑆥𑆁𑆪𑆾𑆓𑆴𑆤𑆁𑆑𑇀𑆬𑆴𑆯𑇀𑆤𑆳𑆠𑆴𑆤𑆼𑆠𑆫𑆁𑆥𑇀𑆫𑆠𑆴𑆥𑆠𑇀𑆠𑆳𑆫𑆁𑆠𑆢𑆼
𑆮𑆲𑆼𑆪𑆠𑆳𑆩𑆳𑆥𑆢𑇀𑆪𑆠𑆼𑇅𑆠𑆱𑇀𑆩𑆳𑆢𑇀𑆪𑆢𑆼𑆮𑆲𑆼𑆪𑆩𑆴𑆠𑇀𑆪𑆶𑆖𑇀𑆪𑆠𑆼𑇅𑆠𑆱𑇀𑆪𑆽𑆮𑆑𑆳𑆫𑆟𑆁𑆥𑇀𑆫𑆠𑆴𑆤𑆴𑆫𑇀𑆢𑆴𑆯𑇀𑆪𑆠𑆼𑇆𑇑𑇖𑇆𑆢𑇀𑆫𑆰𑇀𑆜𑆸𑆢𑆸𑆯𑇀𑆪𑆪𑆾𑆂𑆱𑆁𑆪𑆾𑆓𑆾𑆲𑆼𑆪𑆲𑆼𑆠𑆶𑆂𑇅𑆢𑇀𑆫𑆰𑇀𑆜𑆳𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆼𑆂
𑆥𑇀𑆫𑆠𑆴𑆱𑆁𑆮𑆼𑆢𑆵𑆥𑆶𑆫𑆶𑆰𑆂𑇅𑆢𑆸𑆯𑇀𑆪𑆳𑆂𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆴𑆱𑆠𑇀𑆮𑆾𑆥𑆳𑆫𑆷𑆞𑆳𑆂𑆱𑆫𑇀𑆮𑆼𑆣𑆫𑇀𑆩𑆳𑆂𑆠𑆢𑆼𑆠𑆢𑇀𑆢𑆸𑆯𑇀𑆪𑆩𑆪𑆱𑇀𑆑𑆳𑆤𑇀𑆠𑆩𑆟𑆴𑆑𑆬𑇀𑆥𑆁𑆱𑆁𑆤𑆴𑆣𑆴𑆩𑆳𑆠𑇀𑆫𑆾𑆥𑆑𑆳𑆫𑆴𑆢𑆸
𑆯𑇀𑆪𑆠𑇀𑆮𑆼𑆤𑆥𑆶𑆫𑆶𑆰𑆱𑇀𑆪𑆱𑇀𑆮𑆁𑆢𑆸𑆯𑆴𑆫𑆷𑆥𑆱𑇀𑆪𑆱𑇀𑆮𑆳𑆩𑆴𑆤𑆂𑆃𑆤𑆶𑆨𑆮𑆑𑆫𑇀𑆩𑆮𑆴𑆰𑆪𑆠𑆳𑆩𑆳𑆥𑆤𑇀𑆤𑆁𑆪𑆠𑆂𑆃𑆤𑇀𑆪𑆱𑇀𑆮𑆫𑆷𑆥𑆼𑆟𑆥𑇀𑆫𑆠𑆴𑆬𑆧𑇀𑆣𑆳𑆠𑇀𑆩𑆑𑆁𑆱𑇀𑆮𑆠𑆁

రుషే తుల్యాతుల్యజాతీయే చతుర్థే తత్క్రియాసాక్షిణ్యుపనీయమానాన్ సర్వభావానుపపన్నాననుపశ్యన్న దర్శనమన్యచ్ఛంకత ఇతి। తా
వేతౌ భోగాపవర్గౌ బుద్ధికృతౌ బుద్ధావేవ వర్తమానౌ కథం పురుషే వ్యపదిశ్యేతే ఇతి। యథా విజయః పరాజయో వా యోద్ధృషు వర్తమా
నః స్వామిని వ్యపదిశ్యతే। స హి తత్ఫలస్య భోక్తేతి। ఏవం బంధమోక్షౌ బుద్ధావేవ వర్తమానౌ పురుషే వ్యపదిశ్యేతే స హి తత్ఫలస్య భోక్తేతి। బుద్ధే
రేవ పురుషార్థాపరిసమాప్తిర్బంధః। తదర్థావసాయో మోక్ష ఇతి। ఏతేన గ్రహణధారణోహాపోహతత్త్వజ్ఞానాభినివేశా

విశేషావిశేషలింగమాత్రాలింగాని గుణపర్వాణి ||౧౯||

బుద్ధౌ వర్తమానాః పురుషే ఽధ్యారోపితసద్భావాః। స హి తత్ఫలస్య భోక్తేతి ||౧౮|| స హి తత్ఫలస్య భోక్తేతి ||౧౮|| దృశ్యానాం
తు గుణానాం స్వరూపభేదావధారణార్థమిదమారభ్యతే ||విశేషా ఇతి। తత్రాకాశవాయ్వగ్న్యుదకభూమయో భూతాని। శబ్దస్పర్శ
రూపరసగంధతన్మాత్రాణామవిశేషాణాం విశేషాః। తథా శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని బుద్ధీంద్రియాణి। వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాః
కర్మేంద్రియాణి। ఏకాదశం మనః సర్వార్థమిత్యేతాన్యస్మితాలక్షణస్యావిశేషస్య విశేషాః। గుణానామేష షోడశకో విశేషపరి

౨౨
22

ప్రకాశేతి॥ ప్రకాశశీలం సత్త్వం క్రియాశీలం రజః స్థితిశీలం తమ ఇతి। ఏతే గుణాః పరస్పరోపరక్తప్రవిభాగాః పరిణామినః సంయోగవియోగధర్మాణ ఇతరేతరోపాశ్రయేణోపార్జితమూర్తయః పరస్పరాంగాంగిత్వేప్యసంభిన్నశక్తిప్రవిభాగాస్తుల్యజాతీయాతుల్యజాతీయశక్తిభేదానుపాతినః ప్రధానవేలాయాముపదర్శితసన్నిధానా గుణత్వేపి చ వ్యాపారమాత్రేణ ప్రధానాంతర్ణీతానుమితాస్తితాః పురుషార్థకర్తవ్యతయా ప్రయుక్తసామర్థ్యాః సన్నిమాత్రోపకారిణో। యస్కాంతమణికల్పాః ప్రత్యయమంతరేణైకతమస్య వృత్తిమ

ప్రకాశక్రియాస్థితిశీలం భూతేంద్రియాత్మకం భోగాపవర్గార్థం దృశ్యం॥౧౮॥

నువర్తమానాః ప్రధానశబ్దవాచ్యా భవంతి। ఏతద్దృశ్యమిత్యుచ్యతే। తదేతద్భూతేంద్రియాత్మకం భూతభావేన పృథివ్యాదినా సూక్ష్మస్థూలేన పరిణమతే తథేంద్రియభావేన శ్రోత్రాదినా సూక్ష్మస్థూలేన పరిణమత ఇతి। తత్తు నాప్రయోజనం। ప్రయోజనమురరీకృత్య ప్రవర్తత ఇతి। భోగాపవర్గార్థం హి తద్దృశ్యం పురుషస్యేతి। తత్రేష్టానిష్టగుణస్వరూపావధారణమవిభాగాపన్నం। భోగో భోక్తుః స్వరూపావధారణమపవర్గ ఇతి। ద్వయోరతిరిక్తమన్యద్దర్శనం నాస్తి। తథా చోక్తం। అయం తు ఖలు త్రిషు గుణేషు కర్తృష్వకర్తరి చ పు

అథద్రష్టుః స్వరూపావధారణార్థమిదముచ్యతే॥ ద్రష్టాదృశిమాత్రఇతి। దృక్శక్తిరేవవిశేషణాపరామృష్టేత్యర్థః। సపురుషోబు
ద్ధేః ప్రతిసంవేదీ। బుద్ధేర్నసరూపోనాత్యంతంవిరూపఇతి। నతావత్సరూపః కస్మాత్। జ్ఞాతాజ్ఞాతవిషయత్వాత్పరిణామినీహిబుద్ధిః। త
స్యాశ్చవిషయోగవాదిర్ఘటాదిర్వాజ్ఞాతశ్చాజ్ఞాతశ్చేతిపరిణామిత్వందర్శయతి। సదాజ్ఞాతవిషయత్వంపురుషస్యాపరిణామిత్వం
పరిదీపయతికస్మాత్। నహిబుద్ధిశ్చనామస్యాత్పురుషవిషయశ్చస్యాద్గృహీతాగృహీతాచేతిసిద్ధం। పురుషస్యసదాజ్ఞాతవిషయ

ద్రష్టాదృశిమాత్రః శుద్ధోఽపిప్రత్యయానుపశ్యః॥ ౨౦॥

త్వంతతశ్చాపరిణామిత్వమితి। కించపరార్థాబుద్ధిస్సంహత్యకారిత్వాత్ స్వార్థః పురుషఇతి। తథాసర్వార్థాధ్యవసాయకత్వాత్త్రి-
గుణాబుద్ధిస్త్రిగుణత్వాదచేతనేతి। గుణానాంతూపద్రష్టాపురుషఇత్యతోనసరూపః। అస్తుతర్హివిరూపఇతి। నాత్యంతంవిరూ
పః। కస్మాత్। శుద్ధోఽప్యసౌప్రత్యయానుపశ్యోయతః ప్రత్యయంబౌద్ధమనుపశ్యతి। తమనుపశ్యన్నతదాత్మాపితదాత్మకఇవప్ర
త్యవభాసతే। తథాచోక్తం। అపరిణామినీహిభోక్తృశక్తిరప్రతిసంక్రమాచపరిణామిన్యర్థేప్రతిసంక్రాంతేవతద్వృత్తిమనుపతతి
తస్యాశ్చప్రాప్తచైతన్యోపగ్రహరూపాయాబుద్ధివృత్తేరనుకారమాత్రతయాబుద్ధివృత్త్యవిశిష్టాబుద్ధివృత్త్యవిశిష్టాహిబుద్ధివృత్తిరి=
త్యాఖ్యాయతే॥ ౨౦॥

౨౩

23

గామః। షడవిశేషాః। తద్యథా। శబ్దతన్మాత్రం స్పర్శతన్మాత్రం రూపతన్మాత్రం రసతన్మాత్రం గంధతన్మాత్రం చేతి। ఏకద్విత్రిచతుఃపంచల
క్షణాః శబ్దాదయః పంచావిశేషాః। షష్ఠశ్చావిశేషోఽస్మితామాత్ర ఇత్యేతే సత్తామాత్రస్యాత్మనో మహతః షడవిశేషపరిణామాః। యత్తత్పరమ
విశేషేభ్యో లింగమాత్రం మహత్తత్త్వం। తస్మిన్నేతే సత్తామాత్రే మహత్యాత్మన్యవస్థాయ వివృద్ధికాష్ఠామనుభవంతి। ప్రతిసంసృజ్యమానా
శ్చ తస్మిన్నేవ సత్తామాత్రే మహత్యాత్మన్యవస్థాయ యత్తన్నిఃసత్తాసత్తం। నిఃసదసన్నిరసదవ్యక్తమలింగం ప్రధానం తత్ప్రతియంతీత్యేష తేషాం లిం
గమాత్రః పరిణామో నిఃసత్తాసత్తం చాలింగపరిణామ ఇతి। అలింగావస్థాయాం న పురుషార్థో హేతుః నాలింగావస్థాయామా
దౌ పురుషార్థతా కారణం భవతీతి న తస్యాః పురుషార్థతా కారణం భవతీతి। నాసౌ పురుషార్థకృతేతి నిత్యాఖ్యాయతే। త్రయా
ణాం త్వవస్థావిశేషాణామాదౌ పురుషార్థతా కారణం భవతి। స చార్థో హేతుర్నిమిత్తం కారణం భవతీత్యనిత్యాఖ్యాయంతే। గుణా
స్తు సర్వధర్మానుపాతినో న ప్రత్యస్తమయంతే నోపజాయంతే। వ్యక్తిభిరేవాతీతానాగతవ్యయాగమవతీభిర్గుణాన్వయినీభిరు
పజననాపాయధర్మకా ఇవ ప్రత్యవభాసంతే। యథా దేవదత్తో దరిద్రాతి। కస్మాత్। యతోఽస్య మ్రియంతే గావ ఇతి గవామేవ మరణాత్త
స్య దరిద్రాణం న స్వరూపహానాదితి సమః సమాధిః। లింగమాత్రమలింగస్య ప్రత్యాసన్నం। తత్ర తత్సంసృష్టం వివిచ్యతే క్రమానతివృత్తేః। త
థా షడవిశేషా లింగమాత్రే సంసృష్టా వివిచ్యంతే। పరిణామక్రమనియమాత్। తథా తేష్వవిశేషేషు భూతేంద్రియాణి సంసృష్టాని వివిచ్యంతే।
తథా చోక్తం పురస్తాత్। న విశేషేభ్యః పరం తత్త్వాంతరమస్తీతి। విశేషాణాం నాస్తి తత్త్వాంతరపరిణామః। తేషాం తు ధర్మలక్షణావస్థాపరిణామా వ్యాఖ్యా
యిష్యంతే। వ్యాఖ్యాతం దృశ్యం॥౧౯॥

వాదివబంధాభావః స మోక్ష ఇతి। దర్శనస్య భావే బంధకారణస్యాదర్శనస్య నాశ ఇత్యతో దర్శనం జ్ఞానం కైవల్యకారణముక్తం।
కిం చేదమదర్శనం నామ కిం గుణానామధికారః। ఆహోస్విత్ దృశిరూపస్య స్వామినో దర్శితవిషయస్య ప్రధానచిత్తస్యానుత్పాదః। స్వ
స్మిన్ దృశ్యే విద్యమానే యో దర్శనాభావః। కిమర్థవత్తా గుణానాం। అథావిద్యా స్వచిత్తేన సహ నిరుద్ధా స్వచిత్తస్యోత్పత్తిబీజం। కిం స్థి-
తిసంస్కారక్షయే గతిసంస్కారాభివ్యక్తిః। యత్రేదముక్తం ప్రధానం స్థిత్యైవ వర్తమానం వికారాకరణాదప్రధానం స్యాత్తథా గత్యైవ వర్త
మానం వికారనిత్యత్వాదప్రధానం స్యాత్। ఉభయథా చాస్య వృత్తిః ప్రధానవ్యవహారం లభతే నాన్యథా। కారణాంతరేష్వపి కల్పితే-
ష్వేవ సమానశ్చర్చః। దర్శనశక్తిరేవాదర్శనమిత్యేకే। ప్రధానస్యాత్మఖ్యాపనార్థా ప్రవృత్తిరితి శ్రుతేః। సర్వబోధ్యబోధసమర్థః
ప్రాక్ప్రవృత్తేః పురుషో న పశ్యతి। సర్వకార్యకరణసమర్థం దృశ్యం తదా న దృశ్యత ఇతి। ఉభయస్యాప్యదర్శనం ధర్మ ఇత్యేకే। త
త్రేదం దృశ్యస్య స్వాత్మభూతమపి పురుషప్రత్యయాపేక్షమదర్శనం దృశ్యధర్మత్వేన భవతి। తథా పురుషస్యానాత్మభూతమపి దృశ్య-
ప్రత్యయమపేక్ష్య పురుషధర్మత్వేనవాదర్శనమవభాసతే। దర్శనం జ్ఞానమేవాదర్శనమితి కేచిదభిదధతి। ఇత్యేతే శాస్త్ర
గతా వికల్పాః। తత్ర వికల్పబహుత్వమేతత్సర్వపురుషాణాం గుణానాం సంయోగే సాధారణవిషయం॥ ౨౩॥

తదర్థ ఇతి॥ దృశిస్వరూపస్య పురుషస్య కర్మరూపతామాపన్నం దృశ్యమితి। తదర్థ ఏవ దృశ్యస్యాత్మా భవతి స్వరూపం భవతీత్యర్థః। స్వరూ
పం వ తత్తస్య పరరూపేణ ప్రతిలబ్ధాత్మకం భోగాపవర్గార్థతాయాం కృతాయాం పురుషేణ న దృశ్యత ఇతి। స్వరూపహానాదస్య నాశః
ప్రాప్తః। న తు వినశ్యతి॥ ౨౧॥ కృతార్థమితి కస్మాత్॥ కృతార్థమేకం పురుషం ప్రతి దృశ్యం నష్టమపి నాశం ప్రాప్తమప్యనష్టం తదన్యపురుషసా
ధారణత్వాత్। కుశలం పురుషం ప్రతి నాశం ప్రాప్తమప్యకుశలాన్ పురుషాన్ ప్రతి న కృతార్థమితి తేషాం దృశ్యస్య కర్మవిషయతామాపన్నం ల

యో॰సూ॰వృ॰॥ ౨

౨౪

24

తదర్థ। ఏవ దృశ్యస్యాత్మా॥ ౨౧॥ కృతార్థం ప్రతి నష్టమప్యనష్టం తదన్యసాధారణత్వాత్॥ ౨౨॥ స్వస్వామిశక్త్యోః స్వరూపోపలబ్ధి
హేతుస్సంయోగః॥ ౨౩॥

క్షత ఏవ పరరూపేణాత్మరూపమితి। అత స్స దృగ్దర్శనశక్త్యోర్నిత్యత్వాదనాదిస్సంయోగో వ్యాఖ్యాత ఇతి। తథా చోక్తం। ధర్మిణామనాది
సంయోగాద్ధర్మమాత్రాణామప్యనాదిస్సంయోగ ఇతి॥ ౨౨॥ సంయోగస్వరూపాభిధిత్సయేదం సూత్రం ప్రవవృతే॥ స్వస్వామిశక్త్యోః। పురు
షః స్వామీ దృశ్యేన స్వేన దర్శనార్థం సంయుక్తః। తస్మాత్ సంయోగాద్దృశ్యస్యోపలబ్ధిర్యా స భోగః। యా తు ద్రష్టుః స్వరూపోపల
బ్ధిస్సోఽపవర్గః। దర్శనకార్యావసానః సంయోగ ఇతి దర్శనం వియోగస్య కారణముక్తం దర్శనమదర్శనస్య ప్రతిద్వంద్వీతి। అదర్శనాధా

నరసంయోగో గుణైరిత్యర్థః। దుఃఖకారణనివృత్త్యా దుఃఖోపరమో హానం తదా స్వరూపప్రతిష్ఠః పురుష ఇత్యుక్తం ॥౨౫॥ అథ హానస్య
కః ప్రాప్త్యుపాయ ఇతి॥ వివేకఖ్యాతిరవి॥ సత్త్వపురుషాన్యతాప్రత్యయో వివేకఖ్యాతిః। సా త్వనివృత్తమిథ్యాజ్ఞానా ప్లవతే। యదా మిథ్యా
జ్ఞానం దగ్ధబీజభావం వంధ్యప్రసవం సంపద్యతే। తదా విధూతక్లేశరజసః సత్త్వస్య పరే వైశారద్యే పరస్యాం వశీకారసంజ్ఞాయాం వర్తమానస్య
వివేకప్రత్యయప్రవాహో నిర్మలో భవతి। సా వివేకఖ్యాతిరవిప్లవా హానస్యోపాయః। తతో మిథ్యాజ్ఞానస్య దగ్ధబీజభావోపగమః।
పునశ్చాప్రసవ ఇత్యేష మోక్షస్య మార్గో హానస్యోపాయ ఇతి ॥౨౬॥ తస్యేతి। ప్రత్యుదితఖ్యాతేః ప్రత్యామ్నాయః సప్తధేతి। అశుద్ధ్యా

వివేకఖ్యాతిరవిప్లవా హానోపాయః ॥౨౬॥ తస్య సప్తధా ప్రాంతభూమౌ ప్రజ్ఞా ॥౨౭॥

వరణమలాపగమాత్। చిత్తస్య ప్రత్యయాంతరానుత్పాదే సతి సప్తప్రకారైవ ప్రజ్ఞా వివేకినో భవతి। తద్యథా। పరిజ్ఞాతం హేయం
నాస్య పునః పరిజ్ఞేయమస్తి। క్షీణా హేయహేతవో న పునరేతేషాం క్షేతవ్యమస్తి। సాక్షాత్కృతం నిరోధసమాధినా హానం। భావితో వివేకఖ్యా
తిరూపో హానోపాయ ఇత్యేషా చతుష్టయీ కార్యా విముక్తిః ప్రజ్ఞాయాః। చిత్తవిముక్తిస్తు త్రయీ చరితాధికారా బుద్ధిర్గుణాః గిరిశిఖరతటచ్యు
తా ఇవ గ్రావాణో నిరవస్థానాః స్వకారణే ప్రలయాభిముఖాః సహ తేనాస్తం గచ్ఛంతి। న చైషాం ప్రవిలీనానాం పునరస్త్యుత్పాదః ప్రయోజనాభావాదితి। ఏ
తస్యామవస్థాయాం గుణసంబంధాతీతః స్వరూపమాత్రజ్యోతిరమలః కేవలీ పురుష ఇత్యేతాం సప్తవిధాం ప్రాంతభూమిప్రజ్ఞామనుపశ్యన్ పురుషః కుశల ఇ
త్యాఖ్యాయతే। ప్రతిప్రసవేఽపి చ చిత్తస్య ముక్తః కుశల ఇత్యేవ భవతి। గుణాతీతత్వాదితి। సిద్ధా భవతి హానోపాయ ఇతి ॥౨౭॥ ౪

తస్య॥ యస్తు ప్రత్యక్చేతనస్య బుద్ధిసంయోగః॥ విపర్యయజ్ఞానవాసనేత్యర్థః। విపర్యయజ్ఞానవాసనావాసితా న తాం కార్యనిష్ఠాం
పురుషఖ్యాతిం బుద్ధిః ప్రాప్నోతి సాధికారా పునరావర్తతే। సా తు పురుషఖ్యాతిపర్యవసానా కార్యనిష్ఠాం ప్రాప్నోతి। చరితాధి
కారా నివృత్తాదర్శనబంధకారణాభావాన్న పునరావర్తతే। అత్ర కశ్చిత్షండకోపాఖ్యానేనోద్ఘాటయతి। ముగ్ధయా భార్యయాభి
ధీయతే। షండక ఆర్యపుత్ర అపత్యవతీ మే భగినీ కిమర్థం నాహమితి। స తామాహ। మృతస్తేऽహమపత్యముత్పాదయిష్యామీతి। త

తస్య హేతురవిద్యా ॥౨౪॥ తదభావాత్సంయోగాభావో హానం తద్దృశేః కైవల్యం ॥౨౫॥

తదిదం విద్యమానం జ్ఞానం చిత్తనివృత్తిం న కరోతి। వినష్టం కరిష్యతీతి కా ప్రత్యాశా॥ తత్రాచార్యదేశీయో వక్తి॥ నను బుద్ధినివృత్తిరేవ మో
క్షః। అదర్శనకారణాభావాద్బుద్ధినివృత్తిః। తచ్చాదర్శనం బంధకారణం దర్శనాన్నివర్తతే। తత్ర చిత్తనివృత్తిరేవ మోక్షః। కిమర్థమస్థాన ఏవ
అస్య మతిభ్రమః। హేయం దుఃఖం హేయకారణం చ సంయోగాఖ్యం సనిమిత్తముక్తం ॥౨౪॥ అతః పరం హానం వక్తవ్యం॥ తదితి॥ తస్యాదర్శ
నస్యాభావాద్బుద్ధిపురుషసంయోగాభావః। ఆత్యంతికో బంధనోపరమ ఇత్యర్థః। ఏతద్ధానం తద్దృశేః కైవల్యం పురుషస్యామిశ్రీభావః పు-

ఘాతాని శరీరాణాం। తాని చ పరస్పరం। సర్వేషాం తైర్యైర్జ్యోన మానుషత్వైవ తాని చ పరస్పరాధనత్వబధిత్వం నవ కారణా
ని। తాని చ యథాసంభవం పదార్థాంతరేష్వపి యోజ్యాని। యోగాంగానుష్ఠానం తు ద్విధైవ కారణత్వం లభత ఇతి॥ ౨౮॥ -

" " " " " " " "

" " " " " " " "

యమనియమాసనప్రాణాయామప్రత్యాహారధారణాధ్యానసమాధయోऽష్టావంగాని॥ ౨౯॥

తత్ర యోగాంగాన్యవధార్యంతే॥ యమనియమావితి॥ యథాక్రమమేషామనుష్ఠానం స్వరూపం చ వక్ష్యామః॥ ౨౯॥ -

" " " " " " " " " " "

" " " " " " " " " " "

న చ సిద్ధిరంతరేణ సాధనమిత్యేతదారభ్యతే॥ యోగాంగానుష్ఠానాదితి॥ యోగాంగాన్యష్టావభిధాయిష్యమాణాని। తేషామను
ష్ఠానాత్ పంచపర్వణో విపర్యయస్యాశుద్ధిరూపస్య క్షయో నాశః। తత్క్షయే సమ్యగ్జ్ఞానస్యాభివ్యక్తిః। యథా యథా చ సాధనా
న్యనుష్ఠీయంతే తథా తథా తనుత్వమశుద్ధిరాపద్యతే। యథా యథా చ క్షీయతే తథా తథా క్షయక్రమానురోధినీ జ్ఞానస్యాపి దీప్తిర్వి
వర్ధతే। సా ఖల్వేషా వివృద్ధిః ప్రకర్షమనుభవతి। ఆ వివేకఖ్యాతేః ఆ గుణపురుషస్వరూపవిజ్ఞానాదిత్యర్థః। యోగాంగానుష్ఠాన=
మశుద్ధేర్వియోగకారణం। యథా పరశుశ్ఛేద్యస్య। వివేకఖ్యాతేస్తు ప్రాప్తికారణం। యథా ధర్మస్సుఖస్య నాన్యథా కారణం। కతి చైతాని కా

యోగాంగానుష్ఠానాదశుద్ధిక్షయే జ్ఞానదీప్తిరావివేకఖ్యాతేః॥ ౨౮॥

26. రణాని శాస్త్రే భవంతి। నవైవేత్యాహ॥ తద్యథా॥ ఉత్పత్తిస్థిత్యభివ్యక్తివికారప్రత్యయాప్తయః। వియోగాన్యత్వధృతయః కారణం నవధా స్మృతమి
తి॥ తత్రోత్పత్తికారణం మనో భవతి విజ్ఞానస్య స్థితికారణం మనసః పురుషార్థతా శరీరస్యేవాహార ఇతి। అభివ్యక్తికారణం యథా।=
రూపస్యాలోకస్తథా రూపజ్ఞానం వికారకారణం మనసో విషయాంతరం యథాగ్నిః పాకస్య ప్రత్యయకారణం ధూమజ్ఞానమగ్నిజ్ఞానస్య ప్రా
ప్తికారణం యోగాంగానుష్ఠానం వివేకఖ్యాతేర్వియోగకారణం తదేవాశుద్ధేః। అన్యత్వకారణం యథా సువర్ణస్య సువర్ణకారః ఏవమేక
స్య స్త్రీప్రత్యయస్య అవిద్యా మూఢత్వే ద్వేషో దుఃఖత్వే తత్త్వజ్ఞానం మాధ్యస్థ్యే ధృతికారణం శరీరమింద్రియాణాం। తాని చ తస్య మహా=

యమనం గుప్తేంద్రియస్యోపస్థస్య సంయమః। విషయాణామర్జనరక్షణక్షయసంగహింసాదోషదర్శనాదస్వీకరణమపరిగ్ర-
హ ఇత్యేతే యమాః ॥౩౦॥ జాతీతి। తేషు॥ తత్రాహింసా జాత్యవచ్ఛిన్నా మత్స్యబంధకస్య మత్స్యేష్వేవ నాన్యత్ర హింసా। సైవ దేశా-
వచ్ఛిన్నా న తీర్థే హనిష్యామీతి। సైవ కాలావచ్ఛిన్నా న చతుర్దశ్యాం న పుణ్యేఽహనీతి। సైవ త్రిభిరుపరతస్య సమయావచ్ఛి-
న్నా దేవబ్రాహ్మణార్థే నాన్యథా హనిష్యామీతి। యథా క్షత్రియాణాం యుద్ధ ఏవ హింసా నాన్యత్రేతి। ఏభిర్జాతిదేశకాల-
సమయైరనవచ్ఛిన్నా అహింసాదయః సర్వథైవ పరిపాలనీయాః। సర్వభూమిషు సర్వవిషయేషు సర్వథైవా। విదితవ్యభిచారాః

జాతిదేశకాలసమయానవచ్ఛిన్నాః సార్వభౌమా మహావ్రతం ॥౩౧॥ శౌచసంతోషతపఃస్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః ॥౩౨॥

సార్వభౌమా మహావ్రతమిత్యుచ్యంతే ॥౩౧॥ శౌచేతి ॥ తత్ర శౌచం మృజ్జలాదిజనితం। మేధ్యాభ్యవహరణాదిచ బాహ్యం। ఆభ్యంతరం
చిత్తమలానామాక్షాలనం। సంతోషః సన్నిహితసాధనాదధికస్యానుపాదిత్సా। తపో ద్వంద్వసహనం। ద్వంద్వశ్చ జిఘత్సాపి-
పాసే। శీతోష్ణే। స్థానాసనే। కాష్ఠమౌనాకారమౌనే చ। వ్రతాని చైషాం యథాయోగం కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణసాంతపనాదీని। స్వాధ్యా-
యో మోక్షశాస్త్రాణామధ్యయనం। ప్రణవజపో వా। ఈశ్వరప్రణిధానం। తస్మిన్ గురౌ సర్వకర్మార్పణం। శయ్యాసనస్థోఽథ ప-
థి వ్రజన్ వా స్వస్థః పరిక్షీణవికల్పజాలః। సంసారబీజక్షయమీక్షమాణః స్యాన్నిత్యయుక్తో। ఽమృతభోగభాగీ। యత్రేదము-
క్తం తతః ప్రత్యక్చేతనాధిగమోఽప్యంతరాయాభావశ్చేతి ॥౩౨॥ -

౨౨

27

॥ యోగసూత్ర ౨౦ ॥

అహింసాదిః॥ తత్ర॥ తత్రాహింసా సర్వథా సర్వదా సర్వభూతానామనభిద్రోహః। ఉత్తరే చ యమనియమాస్తన్మూలాస్తత్సి
ద్ధిపరతయైవ తత్ప్రతిపాదనాయ ప్రతిపాద్యంతే తదవదాతరూపకరణాయైవోపాదీయంతే। తథా చోక్తం। స ఖల్వయం బ్రా
హ్మణో యథా యథా వ్రతాని బహూని సమాదిత్సతే తథా తథా ప్రమాదకృతేభ్యో హింసానిదానేభ్యో నివర్తమానస్తామేవా
వదాతరూపామహింసాం కరోతి। సత్యం యథార్థే వాఙ్మనసే యథా దృష్టం యథానుమితం యథా శ్రుతం తథా వాఙ్మనశ్చేతి

అహింసాసత్యాస్తేయబ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహా యమాః॥ ౩౦॥

పరత్ర స్వబోధసంక్రాంతయే వాగుక్తా సా యది న వంచితా భ్రాంతా వా ప్రతిపత్తివంధ్యా వా భవేదితి। ఏషా సర్వభూతోపకారా
ర్థం ప్రవృత్తా న భూతోపఘాతాయ। యది చైవమప్యభిధీయమానా భూతోపఘాతపరైవ స్యాన్న సత్యం భవేత్ పాపమే
వ భవేత్ తేన పుణ్యాభాసేన పుణ్యప్రతిరూపకేణ కష్టం తమః ప్రాప్నుయాత్। తస్మాత్పరీక్ష్య సర్వభూతహితం సత్యం బ్రూ
యాత్। స్తేయమశాస్త్రపూర్వకం ద్రవ్యాణాం పరతః స్వీకరణం తత్ప్రతిషేధః పునరస్పృహారూపమస్తేయమితి। బ్రహ్మచ

ప్రముద్యమురితి। తథా ముద్యము మధ్యామధ్యాస్తే ప్రమధ్యా ఇతి। తథా ముద్యమతే స్ప్రా మధ్యాతే ప్రా।ధిమా ప్రత్తే ప్ర ఇతి। ఎవమెవాశేతి
ఖడావాంసాభవతి। సాపునర్నిరభోగవికల్పసే ముఖ్యం ముఖేదాదసంఖ్యాంవసాప్రాగవృద్ధిదస్యా పరిసంఖ్యాంముత్వాదితి
తి। ఎవమన్యతాదిష్వపిభోజ్యం। తెఖల్వమీవికల్పాః దుఃఖాఖ్యానానరతఫలా ఇతిప్రతిపక్షభావనందుఃఖమఖ్యానం
వానం తంప్పలంభమె షామితిప్రతిపక్షభావనం తథాపాపాం - నేతన్నిప్రథమం పావత్ వధ్యస్యవీర్యమాత్రి షతితత్త్వ-
శస్త్రాదిని పాతెనదుఃఖం యుతిపతి మాజీవితాదపి మోచయతే పమావేంయస్తై పావస్యవేతనావేత నము పకరరణంక్షేణ వేంయనంభవతి। దు
ఖాత్వాదాన్నరకతిర్యప్రెతాదిషు దుఃఖమనుభవతి జీవితస్య పరిమాపగాత్ ప్రతిక్షణంచ జీవితాత్ప్రంశుమెవర్తమానో మరణామి
చ్ఛన్నపి దుఃఖవిపాకస్యనియతవేదనీయత్వాత్ కథంచిదపాచ్యాసితి। యదివకథంచిత్పుణ్యావాపగతానాం సాభవేత్తత్త
సుఖప్రాప్తేభవే దల్పాయురితి ఎవమన్యతాదిష్వపి యోజ్యం యథాసంభవం। ఎవం వితర్కాణాముపస్థితానవముమెవా
సుగతం విపాకగతము నిష్టం భావయన్నవితర్కేషు మనః ప్రణిదధీత ప్రతిపక్షభావనా హేతుహానం యుతావితర్కాః। యదా
దాస్యస్యురప్రసవధర్మాణాస్తదా తత్కృతైశ్వర్యం యోగినస్సిద్ధిసూచకం భవతి॥౩౪॥ - - - - - - - - - -
" " " " " "

28

వితర్కేతి।యదాస్య బ్రాహ్మణస్య హింసాదయో వితర్కా జాయేరన్। హనిష్యామ్యహమపకారిణమనృతమపి వక్ష్యామి।
ద్రవ్యమప్యస్య స్వీకరిష్యామి।దారేషు చాస్య వ్యవాయీ భవిష్యామి।పరిగ్రహేషు చాస్య స్వామీ భవిష్యామీతి।ఏవము
న్మార్గప్రవణవితర్కజ్వరేణాతిదీప్తేన బాధ్యమానస్తత్ప్రతిపక్షాన్ భావయేత్।ఘోరేషు సంసారాంగారేషు పచ్యమానేన మ
యా శరణముపాగతః।సర్వభూతాభయప్రదానేన యోగధర్మః స ఖల్వహం త్యక్త్వా వితర్కాన్ పునస్తానాదదానస్తు-

వితర్కబాధనే ప్రతిపక్షభావనం॥౩౩॥ వితర్కా హింసాదయః కృతకారితానుమోదితా
లోభక్రోధమోహపూర్వకా మృదుమధ్యాధిమాత్రా దుఃఖాజ్ఞానానంతఫలా ఇతి ప్రతి
పక్షభావనం॥౩౪॥

ల్యః శ్వవృత్తేనేతి భావయేత్।యథా శ్వా వాంతావలేహీ తథా త్యక్తస్య పునరాదదాన ఇతి।ఏవమాదిసూత్రాంతరేష్వపి యో
జ్యం॥౩౩॥ వితర్కేతి॥ తత్ర హింసా తావత్ కృతా కారితానుమోదితేతి త్రిధా।ఏకైకా పునస్త్రిధా లోభేన మాంసచర్మార్థేన।
క్రోధేనాపకృతమనేనేతి।మోహేన ధర్మో మే భవిష్యతీతి।లోభక్రోధమోహాః పునస్త్రివిధాః మృదుమధ్యాధిమా
త్రా ఇత్యేవం సప్తవింశతిర్భేదా భవంతి హింసాయాః।మృదుమధ్యాధిమాత్రాః పునస్త్రిధా మృదుమృదుర్మధ్యమృదుస్తీ

సత్త్వశుద్ధీతి॥ భవంతీతి వాక్యశేషః శుచేస్సత్త్వశుద్ధిస్తతస్సౌమనస్యం తతఏకాగ్ర్యం తతఇంద్రియజయః తతశ్చాత్మదర్శనయోగ్య
త్వం బుద్ధిసత్త్వస్య భవతి। ఏతచ్ఛౌచస్థైర్యాదధిగమ్యతఇతి॥ ౩౭॥ సంతోషాదితి। యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ
దివ్యం మహత్సుఖం। తృష్ణాక్షయసుఖస్యైతే నార్హతః షోడశీం కలామితి॥ ౩౮॥ కాయేంద్రియేతి॥ నివర్త్యమానమే
వ తపో హానస్యాశుద్ధ్యావరణమలం। తదావరణమలాపగమాత్కాయసిద్ధిరణిమాద్యా। తథాఇంద్రియసిద్ధిర్దూరాచ్ఛ్ర

" సత్త్వశుద్ధిసౌమనస్యైకాగ్ర్యేంద్రియజయాత్మదర్శనయోగ్యత్వాని చ॥ ౩౭॥ సంతోషాదనుత్తమస్సుఖ॥
లాభః॥ ౩౮॥ కాయేంద్రియసిద్ధిరశుద్ధిక్షయాత్తపసః॥ ౩౯॥ స్వాధ్యాయాదిష్టదేవతాసంప్రయోగః॥ ౪౦॥
" సమాధిసిద్ధిరీశ్వరప్రణిధానాత్॥ ౪౧॥

వణమననాద్యేతి॥ ౩౯॥ స్వాధ్యాయాదితి॥ దేవాఋషయస్సిద్ధాశ్చ స్వాధ్యాయశీలస్య దర్శనం గచ్ఛంతి కార్యే చాస్య వర్తంత
ఇతి॥ ౪౦॥ సమాధీతి॥ ఈశ్వరార్పితసర్వభావస్య సమాధిసిద్ధిర్యయా సర్వమీప్సితమవితథం జానాతి దేశాంతరే। దేశాంత
రే కాలాంతరే చ। తతోఽస్య ప్రజ్ఞా యథాభూతం ప్రజానాతీతి ఉక్తాస్సహ సిద్ధిభిర్యమనియమాః ఆసనాదీని వక్ష్యామః॥
॥ ౪౧॥

29

అహింసా॥ తథ్యధా అహింసాప్రతిష్ఠాయాం॥ సర్వప్రాణినాం భవతి సత్యప్రతిష్ఠాయాం ఫలాశ్రయత్వం। ధార్మికోభూయా ఇతి భ
వతి ధార్మికః స్వర్గం ప్రాప్నుహి ఇతి స్వర్గం ప్రాప్నోతి। అమోఘాస్య వాగ్భవతి। అస్తేయప్రతిష్ఠాయాం రత్నోపస్థానం। సర్వది=
క్కాన్యస్యస్య ఉపతిష్ఠంతి రత్నాని। బ్రహ్మచర్యప్రతిష్ఠాయాం వీర్యలాభః। యస్య లాభాదప్రతిఘాన్ గుణానుత్కర్షయతీతి।
సిద్ధిశ్చ వినేయేషు జ్ఞానమాధాతుం సమర్థో భవతీతి। అపరిగ్రహస్థైర్యే జన్మకథం తాసంబోధః। అస్య భవతి మోహాభా

అహింసాప్రతిష్ఠాయాం తత్సన్నిధౌ వైరత్యాగః॥౩౫॥ శౌచాత్స్వాంగజుగుప్సా పరైరసంసర్గః॥౩౬॥

సంకేతమపహాయ సంకేతం స్వవిషయం కథం స్వవిషయం తేవా భవిష్యామ ఇత్యేవమస్య పూర్వాపరాంతమధ్యేష్వాత్మభావజిజ్ఞాసా స్వ
రూపేణోపావర్తంతే ఏతా యమద్వేయస్య సిద్ధయః॥౩౫॥ శౌచాదితి॥ నియమేషు వక్ష్యమాణః। స్వాంగజుగుప్సాయాం శౌచమా
రభమాణః। కాయావద్యదర్శనా కాయానభిష్వంగీ యతిర్భవతి। తేంచ పరైరసంసర్గః। కాయస్వభావావలోకే స్వమపి కా
యం జిహాసుర్మృజ్జలాదిభిః ప్రక్షాలయన్నపి కాయశుద్ధిమపశ్యన్ కథం పరకాయైరత్యంతమేవాప్రయతైః సంసృజ్యే=
త॥౩౬॥

ప్రాణధారణేనానవచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః। సంఖ్యాభిః పరిదృష్టాః ఏతావద్భిశ్శ్వాసప్రశ్వాసైః ప్రథమోద్ఘాతః। తద్వన్నిగృహీతస్యైతావద్భి-
ర్ద్వితీయ ఉద్ఘాతః। ఏవం తృతీయః ఏవం మృదురేవం తీవ్ర ఇతి సంఖ్యాపరిదృష్టః। స ఖల్వయమేవమభ్యస్తో దీర్ఘసూ-
క్ష్మః॥ ౫౦॥ బాహ్యాభ్యంతరేతి॥ దేశకాలసంఖ్యాభిర్బాహ్యవిషయః పరిదృష్ట ఆక్షిప్తః। తథాభ్యంతరపరిదృష్టవిషయ ఆక్షిప్తః (ఉ-
భయథాదీర్ఘసూక్ష్మస్తత్పూర్వకో భూమిజయాత్క్రమేణోభయోర్గత్యభావశ్చతుర్థః। ప్రాణాయామస్తృతీయస్తు విష=

॥ బాహ్యాభ్యంతరవిషయాక్షేపీ చతుర్థః ॥ ౫౧॥

॥ తతః క్షీయతే ప్రకాశావరణం ॥ ౫౨ ॥

యానాలోచితో గత్యభావః। స త్వాద్య ఏవ దేశకాలసంఖ్యాభిః పరిదృష్టో దీర్ఘసూక్ష్మః। చతుర్థస్తు శ్వాసప్రశ్వాస-
యోర్విషయావధారణాత్క్రమేణ భూమిజయాదుభయాక్షేపపూర్వకో గత్యభావశ్చతుర్థః ప్రాణాయామ ఇత్యయం=
విశేష ఇతి॥ ౫౧॥ తత ఇతి॥ ప్రాణాయామమభ్యస్యతో। స్య యోగినః క్షీయతే వివేకజ్ఞానావరణీయం కర్మ యత్తదాచక్షతే। మహామో
పా మయేనేంద్రజాలేన ప్రకాశశీలం సత్త్వమావృత్య తదేవాకార్యే నియుంక్త ఇతి తదస్య ప్రకాశావరణం కర్మ సంసారనిబంధనం ప్రాణాయామా-
భ్యాసాద్దుర్బలం భవతి। ప్రతిక్షణం చ క్షీయతే। తథాచోక్తం। తపో న పరం ప్రాణాయామాత్ తతో విశుద్ధిర్మలానాం దీప్తిశ్చ జ్ఞానస్యేతి॥
॥౫౨॥

ఆసనాదీని వక్ష్యామః॥ తత్రేతి। తద్యథా॥ పద్మాసనం వీరాసనం భద్రాసనం స్వస్తికం దండాసనం సోపాశ్రయం పర్యంకం క్రౌం
చనిషదనం హస్తినిషదనం ఉష్ట్రనిషదనం సమసంస్థానం స్థిరసుఖం యథాసుఖం చేత్యేవమాది॥ ౪౬॥ ప్రయత్నేతి॥ భవతీతి=
వాక్యశేషః। ప్రయత్నోపరమాత్సిధ్యత్యాసనం యేన నాంగమేజయో భవతి। అనంతే వా సమాపన్నం చిత్తమాసనం నిర్వర్త
యతీతి॥ ౪౭॥ తత ఇతి॥ శీతోష్ణాదిభిర్ద్వంద్వైరాసనజయాన్నాభిభూయతే॥ ౪౮॥ ప్రశ్వాసయోరితి॥ సత్యాసనే బాహ్యావా

తత్ర స్థిరసుఖమాసనం॥ ౪౬॥ ప్రయత్నశైథిల్యానంతసమాపత్తిభ్యాం॥ ౪౭॥ తతో ద్వంద్వానభిఘాతః॥ ౪౮॥
ప్రశ్వాసయోర్గతివిచ్ఛేదః ప్రాణాయామః॥ ౪౫॥ తస్మిన్సతి శ్వాసస తు బాహ్యాభ్యంతరస్తంభవృత్తిర్దేశ
కాలసంఖ్యాభిః పరిదృష్టో దీర్ఘసూక్ష్మః॥ ౪౯॥

బాహ్యారాచమనం శ్వాసః। కోష్ఠ్యస్య వాయోర్నిస్సారణం ప్రశ్వాసః తయోర్గతివిచ్ఛేదః ఉభయాభావః ప్రాణాయామః॥
౪౫॥ తస్మిన్నితి॥ యత్ర ప్రశ్వాసపూర్వకో గత్యభావః స బాహ్యః। యత్ర శ్వాసపూర్వకో గత్యభావః స ఆభ్యంతరః। తృతీయ
స్తంభవృత్తిః। యత్రోభయాభావః సకృత్ప్రయత్నాద్భవతి। యథా తప్తే న్యస్తముపలే జలం సర్వతస్సమాపద్యతే తథా ద్వ-
యోర్యుగపద్గత్యభావ ఇతి త్రిభిరప్యేభిర్దేశేన పరిదృష్టా। ఇయానస్య విషయో దేశ ఇతి। కాలేన పరిదృష్టః క్షణానామియ

౩౧

31

తెంచ॥ ధారణాసు చేతి॥ ప్రాణాయామాభ్యాసాదేవ। ప్రచ్ఛర్దనవిధారణాభ్యాం వా ప్రాణస్యేతి వచనాత్॥౫౩॥ అథ కః ప్రత్యాహారః॥ స్వవిషయాసంప్రయోగ ఇతి॥ స్వవిషయసంప్రయోగాభావే చిత్తస్వరూపానుకార ఇవేతి చిత్తనిరోధే చిత్తవన్నిరుద్ధానీంద్రియాణి నేతరేంద్రియజయవదుపాయాంతరమపేక్షంతే యథా మధుకరరాజం మక్షికాః ఉత్పతంతమనూత్పతంతి నివిశమానమను నివిశంతే। తథేంద్రియాణి చిత్తనిరోధే నిరుద్ధానీత్యేష ప్రత్యాహారః॥౫౪॥

ధారణాసు చ యోగ్యతా మనసః॥౫౩॥ స్వవిషయాసంప్రయోగే చిత్తస్య స్వరూపానుకార ఇవేంద్రియాణాం ప్రత్యాహారః॥౫౪॥ తతః పరమా వశ్యతేంద్రియాణాం॥౫౫॥ ఇతి పాతంజలే సూత్రపాఠే ద్వితీయః॥

తత ఇతి॥ శబ్దాదిష్వవ్యసనమింద్రియజయ ఇతి కేచిత్। సక్తిర్వ్యసనం వ్యస్యత్యేనం శ్రేయస ఇతి। అవిరుద్ధా ప్రతిపత్తిర్న్యాయ్యా। శబ్దాదిసంప్రయోగః స్వేచ్ఛయేత్యన్యే। రాగద్వేషాభావే సుఖదుఃఖశూన్యం శబ్దాదిజ్ఞానమింద్రియజయ ఇతి కేచిత్। చిత్తైకాగ్ర్యాదప్రతిపత్తిరేవేతి జైగీషవ్యః। తతః పరమా త్వియం వశ్యతా। యచ్చిత్తనిరోధే నిరుద్ధానీంద్రియాణీంద్రియాణి నేతరేంద్రియజయవత్ప్రయత్నకృతముపాయాంతరమపేక్షంతే యోగిన ఇతి॥ ఇతి

 శ్రీపాతంజలే సాధననిర్దేశో నామ ద్వితీయః పాదః॥ ౨॥

తస్యసంయమస్యజితభూమేయానంతరాభూమిస్తత్రవినియోగో నహ్యజితాధరభూమిరనంతరభూ
మిం విలంఘ్యప్రాంతభూమిషుసంయమంలభతే। తదభావాచ్చకస్తస్యప్రజ్ఞాలోకః। ఈశ్వరప్రణిధానాజ్జితోత్తర
భూమికస్యచనా। ధరభూమిషుపరచిత్తజ్ఞానాదిషుసంయమోయుక్తః। కస్మాత్। తదర్థస్యాన్యత ఏవావగతత్వా
త్। భూమేరస్యాద్యామనంతరాభూమిరిత్యత్రయోగ ఏవోపాధ్యాయః। కథమేవంహ్యుక్తం। యోగేన యోగోజ్ఞా

తస్యభూమిషువినియోగః॥౬॥ త్రయమంతరంగం॥పూర్వేభ్యః॥౭॥ తదపిబహిరంగంనిర్బీజస్య॥౮॥

తవ్యోయోగోయోగాత్ప్రవర్తతే। యోఽప్రమత్తస్తుయోగేనసయోగేరమతేచిరమితి॥౬॥ తదేతద్ధారణాధ్యాన
సమాధిత్రయమంతరంగం। సంప్రజ్ఞాతసమాధేః పూర్వేభ్యోయమాదిభ్యఃపంచభ్యస్సాధనేభ్యఇతి॥౭॥ తదప్యంత
రంగసాధనత్రయంనిర్బీజస్యయోగస్యబహిరంగంభవతి। కస్మాత్తదభావేపిభావాదితి॥౮॥

౩౭

3.2

శ్రీరామానుజాయ నమః॥ ॥ఉక్తాని బహిరంగాణి సాధనాని ధారణా వక్తవ్యా॥ దేశబంధ ఇతి॥ నాభిచక్రే హృద
యపుండరీకే మూర్ధ్ని జ్యోతిషి నాసికాగ్రే జిహ్వాగ్ర ఇత్యేవమాదిషు దేశేషు। బాహ్యే వా విషయే చిత్తస్య వృత్తిమాత్రేణ
బంధో ధారణా॥౧॥ తస్మిన్ దేశే ధ్యేయాలంబనస్య ప్రత్యయస్యైకతానతా సదృశః ప్రవాహః ప్రత్యయాంతరేణాపరా
మృష్టో ధ్యానం॥౨॥ ధ్యానమేవ ధ్యేయాకారనిర్భాసం ప్రత్యయాత్మకేన స్వరూపేణ శూన్యమివ యదా భవతి। ధ్యేయస్వభా

దేశబంధశ్చిత్తస్య ధారణా॥౧॥ తత్ర ప్రత్యయైకతానతా ధ్యానం॥౨॥ తదేవార్థమాత్రనిర్భాసం
స్వరూపశూన్యమివ సమాధిః॥౩॥ త్రయమేకత్ర సంయమః॥౪॥ తజ్జయాత్ప్రజ్ఞాలోకః॥౫॥

వావేశాత్తదా సమాధిరిత్యుచ్యతే॥౩॥ తదేతద్ధారణాధ్యానసమాధిత్రయమేకత్ర సంయమః। ఏకవిషయాణి సాధనా
ని సంయమ ఇత్యుచ్యంతే। తదస్య త్రయస్య తాంత్రికీ పరిభాషా సంయమ ఇతి॥౪॥ తస్య సంయమస్య జయాత్సమా
ధిప్రజ్ఞాయా భవత్యాలోకః। యథా యథా సంయమః స్థిరపదో భవతి తథా తథా సమాధిప్రజ్ఞా విశారదీ భవతి॥౫॥

సమాహితచిత్తస్య పూర్వప్రత్యయః శాంతః ఉత్తరస్తత్సదృశ ఉదితః సమాధిచిత్తముభయోరనుగతం పునస్తథైవాస
మాధిభ్రేషాదితి। స ఖల్వయం ధర్మిణశ్చిత్తస్యైకాగ్రతాపరిణామః॥12॥ ఏతేన పూర్వోక్తేన చిత్తపరిణామేన ధర్మలక్ష
ణావస్థారూపేణ భూతేంద్రియేషు ధర్మపరిణామో లక్షణపరిణామో ఽవస్థాపరిణామశ్చోక్తో వేదితవ్యః॥ తత్ర వ్యు
త్థాననిరోధయోర్ధర్మయోరభిభవప్రాదుర్భావౌ। ధర్మిణి ధర్మపరిణామో లక్షణపరిణామశ్చ నిరోధః

॥ తతః పునః శాంతోదితౌ తుల్యప్రత్యయౌ చిత్తస్యైకాగ్రతాపరిణామః॥12॥ ఏతేన భూతేంద్రియేషు ॥ ఏతేన
॥ భూతేంద్రియేషు ధర్మలక్షణావస్థాపరిణామా వ్యాఖ్యాతాః॥13॥ ॥ ॥

త్రిలక్షణః త్రిభిరధ్వభిర్యుక్తః స ఖల్వనాగతలక్షణమధ్వానం హిత్వా ధర్మత్వమనతిక్రాంతో వర్తమానలక్షణం ప్ర
తిపన్నః। యత్రాస్య స్వరూపేణాభివ్యక్తిః। ఏషో ఽస్య ద్వితీయో ఽధ్వా। న చాతీతానాగతాభ్యాం వియుక్తః। తథా వ్యుత్థానం
త్రిలక్షణం త్రిభిరధ్వభిర్యుక్తం వర్తమానలక్షణం హిత్వా ధర్మత్వమనతిక్రాంతం అతీతలక్షణం ప్రతిపన్నం ఏషో ఽస్య
ద్వితీయో ఽధ్వా। న చానాగతవర్తమానాభ్యాం లక్షణాభ్యాం వియుక్తం ఏవం పునర్వ్యుత్థానముపసంపద్యమానమనా

33

అథనిరోధచిత్తక్షణేషు చలం గుణవృత్తమితి కీదృశస్తదా చిత్తపరిణామః॥ వ్యుత్థానసంస్కారాశ్చిత్తధర్మాః న తే ప్ర
త్యయాత్మకా ఇతి। ప్రత్యయనిరోధే న నిరుద్ధాః నిరోధసంస్కారా అపి చిత్తధర్మాస్తయోరభిభవప్రాదుర్భావౌ వ్యుత్థా
నసంస్కారా హీయంతే నిరోధసంస్కారా ఆధీయంతే నిరోధక్షణం చిత్తమన్వేతి। తదేకస్య చిత్తస్య ప్రతిక్షణమిదం సం
స్కారాన్యథాత్వం నిరోధపరిణామః తదా సంస్కారశేషం చిత్తమితి నిరోధసమాధౌ వ్యాఖ్యాతం॥౯॥ నిరోధసంస్కా

వ్యుత్థాననిరోధసంస్కారయోరభిభవప్రాదుర్భావౌ నిరోధక్షణచిత్తాన్వయో నిరోధపరిణామః॥౯॥
తస్య ప్రశాంతవాహితా సంస్కారాత్॥౧౦॥ సర్వార్థతైకాగ్రతయోః క్షయోదయౌ చిత్తస్య సమాధిపరి
ణామః॥౧౧॥

రాభ్యాసపాటవాపేక్షా ప్రశాంతవాహితా చిత్తస్య భవతి। సంస్కారమాంద్యే వ్యుత్థానధర్మిణా సంస్కారేణ నిరోధ
ధర్మసంస్కారోఽభిభూయత ఇతి॥౧౦॥ సర్వార్థతా చిత్తధర్మః ఏకాగ్రతాపి చిత్తధర్మః। సర్వార్థతాయాః క్ష
యః తిరోభావ ఇత్యర్థః। ఏకాగ్రతాయా ఉదయ ఆవిర్భావ ఇత్యర్థః। తయోర్ధర్మిత్వేనానుగతం చిత్తం తది
దం చిత్తమపాయోపజననయోః స్వాత్మభూతయోర్ధర్మయోరనుగతం సమాధీయతే స చిత్తస్య సమాధిపరిణామ ఇతి॥౧౧॥

తో।తీతలక్షణయుక్తో అనాగతవర్తమానాభ్యామవియుక్తః। తథా వర్తమానో వర్తమానో వర్తమానలక్షణా
యుక్తో అతీతానాగతాభ్యాం లక్షణాభ్యాం లక్షణాభ్యామవియుక్త ఇతి। తథానాగతో।నాగతలక్షణయుక్తో వర్తమా
నాతీతాభ్యాం లక్షణాభ్యామవియుక్త ఇతి। యథా పురుష ఏకస్యాం స్త్రియాం రక్తో న శేషాసు విరక్తో భవతీతి। అత్రల
క్షణపరిణామే సర్వస్య సర్వలక్షణయోగాదధ్వసంకరః ప్రాప్నోతీతి పరైర్దోషశ్చోద్యత ఇతి। తస్య పరిహారః। ధర్మాణాం
ధర్మత్వమప్రసాధ్యం సతి చ ధర్మత్వే లక్షణభేదోపి వాచ్యో న వర్తమానసమయ ఏవాస్య ధర్మత్వం। ఏవం హి న చిత్తం
రాగధర్మకం స్యాత్। క్రోధకాలే రాగస్యాసముదాచారాదితి। కించ త్రయాణాం లక్షణానాం యుగపదేకస్యాం వ్యక్తౌ నా
స్తి సంభవః। క్రమేణ స్వవ్యంజకాంజనస్య భావో భవేదితి। ఉక్తం చ రూపాతిశయా వృత్త్యతిశయాశ్చ విరుధ్యంతే। సామా
న్యాని త్వతిశయైస్సహ ప్రవర్తంతే। తస్మాదసంకరః। యథా రాగస్యైవ క్వచిత్సముదాచార ఇతి। న తదానీమన్యత్రాభా
వః కింతు కేవలం సామాన్యేన సమన్వాగత ఇతి। అస్తి తదా తత్ర తస్య భావః తథా లక్షణస్యేతి। న ధర్మీ త్ర్యధ్వా। త్రైధా
లో అధ్వధర్మాస్తు అధ్వానః తే లక్షితా అలక్షితాశ్చ తామవస్థాం ప్రాప్నువంతో।న్యత్వేన ప్రతినిర్దిశ్యంతే। అవస్థాంతర
తో న ద్రవ్యాంతరతః। యథైకా రేఖా శతస్థానే శతం దశస్థానే దశైకా చైకస్థానే। యథా చైకత్వేపి స్త్రీ మా:

గతలక్షణం హిత్వా ధర్మత్వమనతిక్రాంతం వర్తమానం లక్షణం ప్రతిపన్నం। యత్రాస్య స్వరూపాభివ్యక్తిః సత్వ్యం వ్యాపారః।
ఏషోస్య ద్వితీయోధ్వా। న చాతీతానాగతాభ్యాం లక్షణాభ్యాం వియుక్తమిత్యేవం పునర్నిరోధ ఏవం పునర్వ్యుత్థానమితి త
థా। వస్థాపరిణామః నిరోధక్షణేషు నిరోధసంస్కారా బలవంతో భవంతి। దుర్బలా వ్యుత్థానసంస్కారా ఇతి। ఏష ధర్మా
ణాం అవస్థాపరిణామః। తత్ర ధర్మిణో ధర్మైః పరిణామో ధర్మాణాం అధ్వనాం లక్షణైః పరిణామో లక్షణానామప్య
వస్థాభిః పరిణామ ఇత్యేవం ధర్మలక్షణావస్థాపరిణామైః శూన్యం న క్షణమపి గుణవృత్తమవతిష్ఠతే చలంచ గుణవృ
౩౪ త్తం। గుణస్వాభావ్యం తు ప్రవృత్తికారణముక్తం గుణానామితి। ఏతేన భూతేంద్రియేషు ధర్మధర్మిభేదాత్ త్రివిధః పరిణా
34 మో వేదితవ్యః పరమార్థతస్త్వేక ఏవ పరిణామో ధర్మిస్వరూపమాత్రో హి ధర్మో ధర్మివిక్రియైవైషా ధర్మద్వా
రా ప్రపంచ్యత ఇతి। తత్ర ధర్మస్య ధర్మిణి వర్తమానస్యైవాధ్వస్వతీతానాగతవర్తమానేషు భావాన్యథాత్వం భవతి న ద్ర
వ్యాన్యథాత్వం। యథా సువర్ణభాజనస్య భిత్వా। న్యథా క్రియమాణస్య భావాన్యథాత్వం భవతి న సువర్ణాన్యథాత్వమితి।
అయమదోషః। తస్మాదేకాంతానభ్యుపగమాత్। తదేతత్త్రైలోక్యం వ్యక్తేరపైతి। నిత్యత్వప్రతిషేధాదపేతమప్యస్తి వినాశప్ర
తిషేధాత్। సంసర్గాచ్చాస్య సౌక్ష్మ్యం। సౌక్ష్మ్యాచ్చానుపలబ్ధిరితి లక్షణపరిణామో ధర్మోధ్వసు వర్తమానోతీ

అవస్థితస్యద్రవ్యస్యపూర్వధర్మనివృత్తౌధర్మాంతరోత్పత్తిఃపరిణామఇతి॥౧౩॥యోగ్యతావచ్ఛిన్నాధర్మిణశ్శ
క్తిరేవధర్మః। సచఫలప్రసవభేదానుమితసద్భావఏకస్యాన్యోన్యశ్చపరిదృష్టః। తత్రవర్తమానస్స్వవ్యాపారమనుభ
వన్ధర్మీధర్మాంతరేభ్యశ్శాంతేభ్యశ్చావ్యపదేశ్యేభ్యశ్చభిద్యతే। యదాతుసామాన్యేనసమన్వాగతోభవతిత=
దాధర్మిస్వరూపమాత్రత్వాత్కోసౌకేనభిద్యేత। తత్రయేఖలుధర్మిణోధర్మాశ్శాంతాఉదితాఅవ్య
పదేశ్యాశ్చేతి। తత్రశాంతాయేకృత్వావ్యాపారానుపరతాస్సవ్యాపారాఉదితాః। తేచానాగతస్యలక్షణస్యసమ

॥ తత్రశాంతోదితావ్యపదేశ్యధర్మానుపాతీధర్మీ॥౧౪॥

నంతరావర్తమానస్యానంతరాఅతీతాః। కిమర్థమతీతస్యానంతరానభవంతివర్తమానాః। పూర్వపశ్చిమ
తాయాఅభావాత్। యథాఅనాగతవర్తమానయోఃపూర్వపశ్చిమతా। నైవమతీతస్య। తస్మాన్నాతీతస్యాస్తిసమ
నంతరః। తదనాగతఏవసమనంతరోభవతివర్తమానస్యేతి। అథావ్యపదేశ్యాఃకే। సర్వంసర్వాత్మకమితియత్రోక్తం।
జలభూమ్యోఃపారిణామికంరసాదివైశ్వరూప్యంస్థావరేషుదృష్టం। తథాస్థావరాణాంజంగమేషుజంగమానాం
స్థావరేష్విత్యేవంజాత్యనుచ్ఛేదేనసర్వంసర్వాత్మకమితి। దేశకాలాకారనిమిత్తాపబంధాన్నఖలుసమా

౩౫

35

తామాపద్యతే। దుర్బలత్వాచ్చాస్య సా చేతి। అవస్థాపరిణామే కౌటస్థ్యప్రసంగదోషః కైశ్చిదుక్తః కథమధ్వనాం
వ్యాపారేణ వ్యవహితత్వాత్। యదా ధర్మః స్వవ్యాపారం న కరోతి తదాఽనాగతః। యదా కరోతి తదా వ
ర్తమానః। యదా కృత్వా నివృత్తః తదాఽతీత ఇత్యేవం ధర్మధర్మిణోర్లక్షణానామవస్థానాం చ కౌటస్థ్యం
ప్రాప్నోతీతి పరైర్దోష ఉచ్యతే। నాసౌ దోషః। కస్మాత్। గుణినిత్యత్వేఽపి గుణానాం విమర్దవైచిత్ర్యాత్। యథా
సంస్థానమాదిమద్ధర్మమాత్రం శబ్దాదీనాం। వి। నాశ్యవినాశినాం। ఏవం లింగమాదిమద్ధర్మమాత్రం।
సత్త్వాదీనాం గుణానాం వినాశ్యవినాశినాం తస్మిన్వికారసంజ్ఞేతి। తత్రేదముదాహరణం। మృద్ధర్మీ పిండా
కారాద్ధర్మాద్ధర్మాంతరముపసంపద్యమానో ధర్మతః పరిణమతే ఘటాకార ఇతి। ఘటాకారోఽనాగ
తం లక్షణం హిత్వా వర్తమానం లక్షణం ప్రతిపద్యత ఇతి లక్షణతః పరిణమతే। ఘటో నవపురాణతామనుభవన్న
వస్థాపరిణామం ప్రతిపద్యత ఇతి ధర్మిణోఽపి ధర్మాంతరం అవస్థా ధర్మస్యాపి లక్షణాంతరమవస్థేత్యేక ఏవ ప
రిణామో భేదేనోపదర్శిత ఇతి। ఏవం పదార్థాంతరేష్వపి యోజ్యమితి। త ఏతే ధర్మలక్షణావస్థాపరిణామా
ధర్మిస్వరూపమనతిక్రాంతా ఇత్యేక ఏవ పరిణామః। సర్వాన్స్వవిశేషానభిప్లవతే। అథ కోఽయం పరిణామః।

రిణామక్రమోఽపి। ఘటస్యాభినవస్య ప్రాంతే పురాణతా దృశ్యతే। సా చ క్షణపరంపరానుపాతినా క్రమేణాభివ్యజ్య
మానా పరాం వ్యక్తిమాపద్యత ఇతి ధర్మలక్షణాభ్యాం చ విశిష్టోఽయం తృతీయః పరిణామ ఇతి। త ఏతే క్రమాః। ధర్మ-
ధర్మిభేదే సతి ప్రతిలబ్ధస్వరూపాః। ధర్మోఽపి ధర్మీ భవత్యన్యధర్మస్వరూపాపేక్షయేతి। యదా తు పరమార్థతో
ధర్మిణ్యభేదోపచారస్తద్వారేణ స ఏవాభిధీయతే ధర్మస్తదాయమేకత్వేనైవ క్రమః ప్రత్యవభాసతే చిత్తస్య ద్వయే ధర్మాః
పరిదృష్టాశ్చాపరిదృష్టాశ్చ। తత్ర ప్రత్యయాత్మకాః పరిదృష్టాః వస్తుమాత్రాత్మకా అపరిదృష్టాః। తే చ సప్తైవ
భవంతి। అనుమానేన ప్రాపితవస్తుమాత్రసద్భావాః। నిరోధధర్మసంస్కారాః పరిణామోఽథ జీవనం। చేష్టా శక్తిశ్చ చిత్త-
స్య ధర్మా దర్శనవర్జితా ఇతి ॥౧౫॥ అతో యోగిన ఉపాత్తసర్వసాధనస్య బుభుత్సితార్థప్రతిపత్తయే సంయమస్య

పరిణామత్రయసంయమాదతీతానాగతజ్ఞానం ॥౧౬॥

విషయ ఉపక్షిప్యతే। ధర్మలక్షణావస్థాపరిణామేషు సంయమాద్యోగినాం భవత్యతీతానాగతజ్ఞానం। ధార
ణాధ్యానసమాధిత్రయమేకత్ర సంయమ ఉక్తః। తేన పరిణామత్రయం సాక్షాత్క్రియమాణమతీతానాగతజ్ఞానం
తేషు సంపాదయతి ॥౧౬॥

३६ 36

న కాలమాత్మనాముభివ్యక్తిరితి। య ఏతేష్వభివ్యక్తానభివ్యక్తేషు ధర్మేష్వనుపాతీ సామాన్యవిశేషాత్మా సో౽న్వ
యీ ధర్మీ। యస్య తు ధర్మమాత్రమేవేదం నిరన్వయం। తస్య భోగాభావః। కస్మాత్। అన్యేన విజ్ఞానేన కృతస్య క
ర్మణో౽న్యత్కథం భోక్తృత్వేనాధిక్రియేత తత్ తత్స్మృత్యభావశ్చ। నాన్యదృష్టస్య స్మరణమన్యస్యాస్తీతి। వస్తుప్రత్యభిజ్ఞా
నాచ్చ స్థితో౽న్వయీ ధర్మీ। యో ధర్మాన్యథాత్వమభ్యుపగతః ప్రత్యభిజ్ఞాయతే తస్మాన్నేదం ధర్మమాత్రం నిరన్వ
యమితి॥౧౪॥ ఏకస్య ధర్మిణ ఏక ఏవ పరిణామ ఇతి ప్రసక్తే క్రమాన్యత్వం పరిణామాన్యత్వే హేతుర్భవతీతి। తద్యథా చూర్ణ

॥ క్రమాన్యత్వం పరిణామాన్యత్వే హేతుః॥౧౫॥

మృత్పిండమృద్ఘటమృత్కపాలమృత్కణమృదితి చ క్రమః। యో యస్య ధర్మస్య సమనంతరో ధర్మః స త
స్య క్రమః। పిండః ప్రచ్యవతే ఘట ఉపజాయత ఇతి ధర్మపరిణామక్రమః। లక్షణపరిణామక్రమో ఘటస్యానాగతభావా
ద్వర్తమానభావః క్రమః। తథా పిండస్య వర్తమానభావాదతీతభావః క్రమః। నాతీతస్యాస్తి క్రమః। కస్మాత్। పూర్వ
పరతాయాం సత్యాం సమనంతరత్వం। సా తు నాస్త్యతీతస్య। తస్మాద్ద్వయోరేవ లక్షణయోః క్రమః। తథా౽వస్థాప

వన్యైర్లేవాభిధేయమూహన్యైస్త్రాంయమాహన్యైస్త్రేస్త్రాప్యక్షిరనాదివాగ్వ్యవహారవాసనానువిద్ధయాలోకబుధ్యాసిద్ధవ
త్సంప్రతిపత్యాప్రతీయతె తస్యసంకేతబుద్ధితఃప్రవిభాగఏతావతామెవంజాతీయకో౽నుసంహారఏతస్యార్థస-
స్యవాచకఇతి। సంకేతస్తుపదపదార్థయోరితరేతరాధ్యాసరూపఃస్మృత్యాత్మకః యో౽యంశబ్దస్సో౽యమర్థః=
యో౽ర్థస్సశబ్దఇతిఏవమితరేతరాధ్యాసరూపస్సంకేతోభవతీత్యేవంఏతేశబ్దార్థప్రత్యయాఇతరేతరాధ్యాసాత్సంకీర్ణా
గౌరితిశబ్దోగౌరిత్యర్థోగౌరితిజ్ఞానం। యఏషాంప్రవిభాగజ్ఞస్ససర్వవిత్సర్వపదేషుచాస్తివాక్యశక్తిః। వృక్షఇత్యుక్తే
అస్తీతిగమ్యతే। నసత్తాంపదార్థోవ్యభిచరతీతి। తథాపచతీత్యుక్తెసర్వకారకాణామాక్షేపోనియమార్థో౽నువా
దః కర్తృకరణకర్మణాంచైత్రాగ్నితండులానామితి। దృష్టంచవాక్యార్థేపదరచనంశ్రోత్రియశ్ఛందో౽ధీతేజీవతిప్రాణాన్
ధారయతి। తత్రవాక్యేపదార్థాభివ్యక్తిః। తతఃపదంప్రవిభజ్యవ్యాకరణీయంక్రియావాచకంవాకారకవాచకంవాఅన్యథాభవత్యశ్వో౽జా
పయఇత్యేవమాదిషునామాఖ్యాతసారూప్యాత్। అనిర్జ్ఞాతంకథంక్రియాయాంకారకేవావ్యాక్రియేతేతి। తేషాం
శబ్దార్థప్రత్యయానాంప్రవిభాగః తద్యథాశ్వేతతేప్రాసాదఇతిక్రియార్థః శ్వేతఃప్రాసాదఇతికారకార్థఃశబ్దఃక్రియా
కారకాత్మాతదర్థఃప్రత్యయశ్చ కస్మాత్ సో౽యమిత్యభిసంబంధాత్ ఏకాకారఏవప్రత్యయఃసంకేతఇతి। యస్తుశ్వేతో౽=

తత్ర వాగ్వర్ణేష్వేవార్థవతీ। శ్రోత్రంచ ధ్వనిపరిణామమాత్రవిషయం। పదంపునర్నాదానుసంహారబుద్ధినిర్గ్రా
హ్యమితి। వర్ణా ఏకసమయాసంభవిత్వాత్ పరస్పరంనిరనుగ్రహాత్మానస్తే పదమసంస్పృశ్యానుపస్థాప్యావిర్భూ
తాస్తిరోభూతాశ్చేతి ప్రత్యేకమపదస్వరూపా ఉచ్యంతే। వర్ణః పునరేకైకః పదాత్మా సర్వాభిధానశక్తిప్రచితః సహ
కారివర్ణాంతరప్రతియోగిత్వాత్। వైశ్వరూప్యమివాపన్నః పూర్వశ్చోత్తరేణోత్తరశ్చ పూర్వేణ విశేషే అవస్థాపిత

37 శబ్దార్థప్రత్యయానామితరేతరాధ్యాసాత్సంకరస్తత్ప్రవిభాగసంయమాత్సర్వభూతరుతజ్ఞానం॥౧౭॥

ఇత్యేవం బహవో వర్ణాః క్రమానురోధినో। ర్థసంకేతేనావచ్ఛిన్నా ఇయంత ఏతే సర్వాభిధానశక్తిపరివృతా గకారౌకా
రవిసర్జనీయాః సాస్నాదిమంతమర్థం ద్యోతయంతీతి। తదేవం తేషామర్థసంకేతేనావచ్ఛిన్నానాముపసంహృత
ధ్వనిక్రమాణాం య ఏకో బుద్ధినిర్భాసస్తత్పదం వాచకం వాచ్యస్య సంకేత్యతే। తదేకం పదమేకబుద్ధివిషయం। ఏక
ప్రయత్నాక్షిప్తమభాగమక్రమమవర్ణం బౌద్ధమంత్యవర్ణప్రత్యయవ్యాపారోపస్థాపితం। పరత్ర ప్రతిపాదయిషయా

ద్యం జైగీషవ్య ఉవాచ దశసు మహాసర్గేషు భవ్యత్వాదనభిభూతబుద్ధిసత్త్వేన మయా నరకతిర్యగ్గర్భసంభవం దుఃఖం
సంపశ్యతా దేవమనుష్యేషు పునః పునరుత్పద్యమానేన యత్కించిదనుభూతం తత్సర్వం దుఃఖమేవ ప్రత్యవైమి భగవానా-
వట్య ఉవాచ యదిదమాయుష్మతః ప్రధానవశిత్వమనుత్తమం చ సంతోషసుఖం కిమిదమపి దుఃఖపక్షే నిక్షిప్తమితి భగవాన్=
జైగీషవ్య ఉవాచ। విషయసుఖాపేక్షయైవేదమనుత్తమం సంతోషసుఖముక్తం కైవల్యాపేక్షయా దుఃఖమేవ బుద్ధిసత్త్వ
స్యాయం ధర్మస్త్రిగుణస్త్రిగుణశ్చ ప్రత్యయో హేయపక్షే న్యస్త ఇతి దుఃఖరూపస్తృష్ణాతంతుస్తృష్ణాదుఃఖసంతాపాపగమా

॥ ప్రత్యయస్య పరచిత్తజ్ఞానం॥౧౯ న చ తత్సాలంబనం తస్యావిషయీభూతత్వాత్॥౨౦॥

స్నాత్ప్రసన్నమబాధం సర్వానుకూలం సుఖమిదముక్తమితి॥౧౮॥ ప్రత్యయే సంయమాత్ప్రత్యయస్య సాక్షాత్కరణాత్తతః ప=
రచిత్తజ్ఞానం॥౧౯॥ రక్తం ప్రత్యయం జానాతి అముష్మిన్నాలంబనే రక్తమితి న జానాతి పరప్రత్యయస్య యదాలంబనం త=
ద్యోగిచిత్తేన నాలంబనీకృతం। పరప్రత్యయమాత్రం తు యోగిచిత్తస్యాలంబనీభూతమితి॥౨౦॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ర్థస్య శబ్దప్రత్యయయోరాలంబనీభూతః స హి స్వాభిధేయవస్థాభిర్విక్రియమాణో న శబ్దసంభాగతో న బుద్ధిసంభాగతః ఏ=
వం శబ్ద ఏవ ప్రత్యయః నేతరేతరసంభాగత ఇతి అన్యథా(ర్థస్య థా శబ్దస్యాన్యథా ప్రత్యయ ఇతి విభాగః ఏవం తత్ప్రవిభాగ=
సంయమాత్ యోగినస్సర్వభూతరుతజ్ఞానం సంపద్యత ఇతి ॥౧౭॥ ద్వయే ఖల్వమీ సంస్కారాః స్మృతిక్లేశహేతవో వా=
సనారూపా విపాకహేతవో ధర్మాధర్మరూపాస్తే పూర్వభవాభిసంస్కృతాః పరిణామచేష్టానిరోధశక్తిజీవనధ
సంస్కారసాక్షాత్కరణాత్పూర్వజాతిజ్ఞానం ॥౧౮॥

38

వర్ణవధపరిదృష్టాశ్చిత్తధర్మాస్తేషు సంయమస్సంస్కారసాక్షాత్క్రియాయై సమర్థః । న చ దేశకాలనిమిత్తానుభవై=
ర్వినా తేషామస్తి సాక్షాత్కరణం । తదిత్థం సంస్కారసాక్షాత్కరణాత్ పూర్వజాతిజ్ఞానముత్పద్యతే యోగినః । పరత్రాప్యే=
వమేవ సంస్కారసాక్షాత్కరణాత్పరజాతిసంవేదనం అత్రేదమాఖ్యానం శ్రూయతే భగవతో జైగీషవ్యస్య సంస్కారసాక్షా=
త్కరణాద్దశసు మహాసర్గేషు భవ్యత్వాత్ అనభిభూతబుద్ధిసంవేదనస్యానప్రయానరకతిర్యగ్గర్భసంభవం దుఃఖం=
సంప్రశ్యతా దేవమనుష్యేషు పునః పునరుత్పద్యమానేన సుఖదుఃఖయోః కిమధికముపలబ్ధమితి భగవంతం మహావ=

మైత్రీ కరుణా ముదితేతి తిస్రో భావనాస్తత్ర సుఖితేషు మైత్రీం భావయిత్వా మైత్రీబలం లభతే దుఃఖితేషు కరు
ణాం భావయిత్వా కరుణాబలం లభతే పుణ్యశీలేషు ముదితాం భావయిత్వా ముదితాబలం లభతే భావనాతస్సమాధిర్యస్
స్స సంయమః తతోఽవజ్ఞాద్యన్యవంధ్యవీర్యాణి జాయంతే పాపశీలేషూపేక్షా న తు భావనా తతశ్చ తస్యాం నాస్తి స=
మాధిరితి అతో న బలముపేక్షాతః తత్ర సంయమాభావాదితి ॥౨౩॥ హస్తిబలే సంయమాత్ హస్తిబలో భవతి। వైనతే-

మైత్ర్యాదిషు బలాని ॥౨౩॥ బలేషు హస్తిబలాదీని ॥౨౪॥ ప్రవృత్త్యాలోకన్యాసా

త్సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టజ్ఞానం ॥౨౫॥

యబలే సంయమాద్వైనతేయబలో భవతి। వాయుబలే సంయమాద్వాయుబల ఇత్యేవమాది ॥౨౪॥ జ్యోతిష్మతీ=
ప్రవృత్తిరుక్తా మనసస్తస్యా య ఆలోకస్తం యోగీ సూక్ష్మే వా వ్యవహితే వా విప్రకృష్టే వా। ఽర్థే విన్యస్య తమర్థమధిగచ్ఛ=
తి ॥౨౫॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ యోగసూత్రం ॥ ౩౮ 39

కాయస్య తద్రూపే సంయమాత్ రూపస్య యా గ్రాహ్యశక్తిః తాం ప్రతిష్టభ్నాతి గ్రాహ్యశక్తిస్తంభే సతి చక్షుః ప్రకాశాసంయోగే ఽం
తర్ధానముపపద్యతే యోగినః ఏతేన శబ్దాద్యంతర్ధానముక్తం వేదితవ్యం ॥౨౧॥ ఆయుర్విపాకం కర్మ ద్వివిధం సోపక్ర
మం నిరుపక్రమం చ తత్ర యథా ఆర్ద్రం వస్త్రం వితానితం హ్రసీయసా కాలేన శుష్యేత్ తథా సోపక్రమం యథా చ తదేవ సంపిం
డితం చిరేణ సంశుష్యేత్ ఏవం నిరుపక్రమం యథా వా అగ్నిః శుష్కే కక్షే ముక్తో వాతేన సమంతతో యుక్తః క్షేపీయసా కాలేన దహే
త్ తథా సోపక్రమం యథా వా స ఏవాగ్నిస్తృణరాశౌ క్రమశో ఽవయవేషు న్యస్తశ్చిరేణ దహేత్ తథా నిరుపక్రమం।

కాయరూపసంయమాత్తద్గ్రాహ్యశక్తిస్తంభే చక్షుఃప్రకాశాసంప్రయోగే ఽంతర్ధానం ॥౨౧॥

సోపక్రమం నిరుపక్రమం చ కర్మ తత్సంయమాదపరాంతజ్ఞానమరిష్టేభ్యో వా ॥౨౨॥

తదైకభవికమాయుష్కరం కర్మ ద్వివిధం సోపక్రమం నిరుపక్రమం చ తత్సంయమాదపరాంతస్య ప్రాయణస్య జ్ఞా
నం అరిష్టేభ్యో వేతి త్రివిధమరిష్టం ఆధ్యాత్మికం ఆధిభౌతికమాధిదైవికం। తత్రాధ్యాత్మికం ఘోషం స్వదేహే పిహితక
ర్ణో న శృణోతి। జ్యోతిర్వా నేత్రే అవష్టబ్ధే న పశ్యతి తథా ఆధిభౌతికం యమపురుషాన్ పశ్యతి। పితౄనతీతానక
స్మాత్ పశ్యతి। ఆధిదైవికం స్వర్గమకస్మాత్సిద్ధాన్వా పశ్యతి విపరీతం వా సర్వం। అనేన వా జానాత్యపరాంతముపస్థితమితి॥
॥౨౨॥

జంబూద్వీపః తస్యసూర్యస్ప్రవాదాత్రాత్రిందివంలక్ష్మమితవవివర్తతె తస్యనీలశ్వేతశృంగవంతఉదీచీనాస్త్రయః
పర్వతాద్విసాహస్రాయామాః తదంతరేషుత్రీణివర్షాణినవనవయోజనసహస్రాణిరమ్యకంహారణ్మయుఉత్త=
రాః కురవశ్చదక్షిణేనిషధహేమకూటహిమశైలాద్యాస్త్రయోద్విసహస్రాయామాస్తదంతరేషుత్రీణివర్షాణినవనవయో
జనసహస్రాణిహరివర్షంకింపురుషంభారతమితిసుమెరోః ప్రాచీనాక్షేత్రాశ్చమాల్యవత్పమానః ప్రతీచీనాః కేతు
మాలాగంధమాదనసీమానః ముఖ్యేవర్షేఇలావృతం తదేతద్యోజనశతసహస్రం సుమెరోర్దిశిదిశిపర్ధార్ధ
నవ్యూఢం తదయంశతసహస్రాయామో జంబూద్వీపస్తతోద్విగుణైర్లవణోదధినావలయాకృతినావేష్టితః
తతస్తద్ద్విగుణాద్విగుణాః శాకకుశక్రౌంచశాల్మలగోమేధపుష్కరద్వీపాస్సముద్రాశ్చసప్తవరాశికలాపాఃసవిచి
త్రశైలావృతంసాఇక్షురససురాసర్పిర్దధిమధుక్షీరస్వాదూదకైస్సప్తసముద్రపరివేష్టితావలయాకృతయోలోకా
లోకవర్షపర్వతాదాః పంచాశత్కోటియోజనమాయాపరిసంఖ్యాతాః తదేతత్సర్వంసుప్రతిష్ఠితస్థానమండమ
ధ్యవ్యూఢం అండంచప్రధానస్యాణురవయవోయథాకాశేఖద్యోతఇతి సప్తతోధాతోజులదీపపర్వతేషుదేవనికా
యా అసురగంధర్వకిన్నరకింపురుషయక్షరాక్షసఘాపస్సైపపిశాచాపస్మారకాప్సరోబ్రహ్మరాక్షసకూష్మాం

తత్ప్రస్తారస్సప్తలోకాస్తత్రావీచేః ప్రభృతి మేరుపృష్ఠం యావదిత్యేవం భూర్లోకః మేరుపృష్ఠాదారభ్య ఆధ్రువాద్గ్రహన
క్షత్రతారావిచిత్రోంతరిక్షలోకః తతః పరః స్వర్లోకః పంచవిధో మాహేంద్రస్తృతీయో లోకః చతుర్థః ప్రాజాపత్యో
మహర్లోకః త్రివిధో బ్రాహ్మః। తద్యథా। జనలోకస్తపోలోకస్సత్యలోక ఇతి। బ్రాహ్మస్త్రిభూమికో లోకః ప్రాజాప
త్యస్తతో మహాన్। మాహేంద్రశ్చ స్వరిత్యుక్తో దివి తారా భువి ప్రజాః। ఇతి సంగ్రహశ్లోకః। తత్రావీచేరుపర్యుప
రి నివిష్టాః షణ్మహానరకభూమయః ఘనసలిలానలానిలాకాశతమః ప్రతిష్ఠాః మహాకాలాంబ

౪౦ ॥ భువనజ్ఞానం సూర్యే సంయమాత్ ॥ ౨౬ ॥

రీషరౌరవమహారౌరవకాలసూత్రాంధతామిస్రాః యత్ర స్వకర్మోపార్జితదుఃఖవేదనాః ప్రాణినః కష్టమా

40 యుర్దీర్ఘమాక్షిప్య జాయంతే। తతో మహాతలరసాతలాతలవితలసుతలతలాతలపాతాళాఖ్యాని సప్తపాతా
లాని భూమిరియమష్టమీ। సప్తద్వీపా వసుమతీ యస్యాస్సుమేరుర్మధ్యే పర్వతరాజః కాంచనః తస్య రాజ
తవైడూర్యస్ఫటికహేమమణిమయాని శృంగాణి। తత్ర వైడూర్యప్రభానురాగాన్నీలోత్పలపత్రశ్యామో
నభసో దక్షిణో భాగః శ్వేతః పూర్వః స్వచ్ఛః పశ్చిమః కురంటకాభ ఉత్తరః దక్షిణపార్శ్వే చాస్య జంబూః యతోఽయం

ప్రధానవశినో యావత్సర్గాయుషః తత్రాచ్యుతాః సవితర్కధ్యానసుఖాః శుద్ధనివాసాః సవిచారధ్యానసుఖాః సత్యాభా
ఆనందమాత్రధ్యానసుఖాః సంజ్ఞాసంజ్ఞినశ్చాస్మితామాత్రధ్యానసుఖాస్తేऽపి త్రైలోక్యమధ్యే ప్రతితిష్ఠంతి। త ఏతే సప్తలోకాస్సర్వ
ఏవ బ్రహ్మలోకాః విదేహప్రకృతిలయాస్తు మోక్షపదే వర్తంత ఇతి న లోకమధ్యే న్యస్తాః ఇతి ఏతద్యోగినా సాక్షాత్కరణీయం।
సూర్యద్వారే సంయమం కృత్వా తతోऽన్యత్రాపి ఏవం తావదభ్యస్యేత్। యావదిదం సర్వం దృష్టమితి ॥ ౨౬॥ చంద్రే సంయ

చంద్రే తారావ్యూహజ్ఞానం ॥ ౨౭॥ ధ్రువే తద్గతిజ్ఞానం ॥ ౨౮॥ నాభిచక్రే కాయవ్యూహ
జ్ఞానం ॥ ౨౯॥ కంఠకూపే క్షుత్పిపాసానివృత్తిః ॥ ౩౦॥

మం కృత్వా తారావ్యూహం విజానీయాత్ ॥ ౨౭॥ తతో ధ్రువే సంయమం కృత్వా తారాణాం గతిం విజానీయాత్ ॥ ఊర్ధ్వ
విమానేషు కృతసంయమస్తాని విజానీయాత్ ॥ ౨౮॥ నాభిచక్రే సంయమం కృత్వా కాయవ్యూహం జానీయాత్ వాతపిత్తశ్లే
ష్మాణస్త్రయో దోషాః ధాతవః సప్త త్వగ్లోహితమాంసస్నాయ్వస్థిమజ్జాశుక్రాణి। పూర్వం పూర్వమేషాం బాహ్య
మితి॥ ఏష విన్యాసః ॥ ౨౯॥ జిహ్వాయా అధస్తాత్తంతుః। తతోऽధస్తాత్కంఠః। తతోऽధః కూపః తత్ర సంయమాత్ క్షుత్పి
పాసే న బాధేతే ॥ ౩౦॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

౮౧

41

॥ యోగ ౩ పా ౦ ॥

డవినాంవసుకాః ప్రతివసంతి సర్వేషు ద్వీపేషు పుణ్యాత్మానో దేవమనుష్యాస్సుమేరుస్త్రిదశానాముద్యానభూమి
స్తత్ర మిశ్రవనం నందనం చైత్రరథం సుమానసమిత్యుద్యానాని సుధర్మా దేవసభా సుదర్శనం పురం వైజయంతః
ప్రాసాదః। గ్రహనక్షత్రతారకాస్తు ధ్రువే నిబద్ధాః వాయువిక్షేపనియమేనోపలక్షితప్రచారాః సుమేరోరుపర్యుప
రిసన్నివిష్టా దివి విపరివర్తంతే మాహేంద్రనివాసినః షట్ దేవనికాయాస్త్రిదశా అగ్నిష్వాత్తా యామ్యాః తుషితా అపరినిర్మితవశవ
ర్తినః పరినిర్మితవశవర్తినశ్చేతి సర్వే సంకల్పసిద్ధా అణిమాద్యైశ్వర్యోపపన్నాః కల్పాయుషో వృందారకాః కా
మభోగిన ఔపపాదికదేహాః ఉత్తమానుకూలాభిరప్సరోభిః కృతపరిచారాః మహతి లోకే ప్రాజాపత్యే పంచవిధో
దేవనికాయః కుముదా ఋభవః ప్రతర్దనా అంజనాభాః ప్రచితాభా ఇత్యేతే మహాభూతవశినో ధ్యానాహారాః
కల్పసహస్రాయుషః। ప్రథమే బ్రహ్మణో జనలోకే చతుర్విధో దేవనికాయః। బ్రహ్మపురోహితా బ్రహ్మకాయికా
బ్రహ్మమహాకాయికా అమరా ఇతి। తే భూతేంద్రియవశినః। ద్వితీయే తపసి లోకే త్రివిధో దేవనికాయః। ఆభా
స్వరా మహాభాస్వరాః సత్యమహాభాస్వరా ఇతి। తే భూతేంద్రియప్రకృతివశినః ద్విగుణద్విగుణోత్తరాయుషః సర్వే
ధ్యానాహారాః ఊర్ధ్వరేతస ఊర్ధ్వమప్రతిహతజ్ఞానా అధరభూమిష్వనావృతజ్ఞానవి
షయాః। తృతీయే బ్రహ్మణః సత్యలోకే చత్వారో దేవనికాయాః అకృతభవనన్యాసాః స్వప్రతిష్ఠా ఉపర్యుపరిస్థితాః

దిత్యనవప్రురుషప్రత్యయేన బుద్ధిసత్వాత్మనా పురుషో దృశ్యతే। పురుష ఏవ తత్ప్రత్యయం స్వాత్మాలంబనం ప-
శ్యతి। తథా హ్యుక్తం విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి॥౩౫॥ ప్రాతిభాత్సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టాతీతానాగతజ్ఞానం।
శ్రావణాద్దివ్యశబ్దశ్రవణం। వేదనాద్దివ్యస్పర్శాధిగమః। ఆదర్శాద్దివ్యరూపసంవిత్। ఆస్వాదాద్దివ్యరససంవిత్। ఆవార్తా-
ద్దివ్యగంధవిజ్ఞానం। ఇత్యేతాని నిత్యం జాయంతే॥౩౬॥ తే ప్రతిభాదయస్సమాహితచిత్తస్యోత్పద్యమానా ఉపసర్గాస్తద్ద-

తతః ప్రాతిభశ్రావణవేదనాదర్శాస్వాదవార్తా జాయంతే॥౩౬॥
తే సమాధావుపసర్గా వ్యుత్థానే సిద్ధయః॥౩౭॥ బంధకారణశైథి-
ల్యాత్ప్రచారసంవేదనాచ్చ చిత్తస్య పరశరీరావేశః॥౩౮॥

ర్శనప్రత్యనీకత్వాద్వ్యుత్థితచిత్తస్యోత్పద్యమానాస్సిద్ధయః॥౩౭॥ లోలీభూతస్య మనసో ప్రతిష్ఠస్య శ-
రీరే కర్మాశయవశాద్బంధః ప్రతిష్ఠేత్యర్థః। తస్యైవ కర్మణో బంధకారణస్య శైథిల్యం సమాధిబలాద్భవతి।
ప్రచారసంవేదనం చ చిత్తస్య సమాధిజమేవ। కర్మబంధక్షయాత్స్వచిత్తప్రచారసంవే[illegible]చ్చ యోగీ చిత్తం స్వశరీరాన్నిష్కృష్య-
శరీరాంతరేషు నిక్షిపతి। నిక్షిప్తం చిత్తం చేంద్రియాణ్యనుపతంతి యథా మధుకరరాజం మక్షికా ఉత్పతంతమనూత్పతంతి

దనా

కూపాదధః ఉరసి కూర్మాకారా నాడీ తస్యాం కృతసంయమః స్థిరపదం లభతే యథా సర్పో గోధా వేతి ॥౩౧॥ శిరఃకపాలే-
ఽంతశ్ఛిద్రం ప్రభాస్వరం జ్యోతిస్తత్ర సంయమాత్ సిద్ధానాం ద్యావాపృథివ్యోరంతరచారిణాం దర్శనం ॥౩౨॥ ప్రాతిభం నామ తా-
రకం తద్వివేకజస్య జ్ఞానస్య పూర్వరూపం యథోదయే ప్రభా భాస్కరస్య తేన సర్వమేవ జానాతి యోగీ ప్రాతిభస్య జ్ఞానస్యో-
త్పత్తావితి ॥౩౩॥ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుండరీకం వేశ్మ తత్ర విజ్ఞానం తస్మిన్ సంయమాచ్చిత్తసంవిత్ ॥౩౪॥ బుద్ధిస-

౮౧

52

కూర్మనాడ్యాం స్థైర్యం ॥౩౧॥ మూర్ధజ్యోతిషి సిద్ధదర్శనం ॥౩౨॥ ప్రాతిభాద్వా సర్వం ॥౩౩॥
హృదయే చిత్తసంవిత్ ॥౩౪॥ సత్త్వపురుషయోరత్యంతాసంకీర్ణయోః ప్రత్యయావిశేషో భోగః పరార్థాత్ స్వార్థసంయమాత్పురుషజ్ఞానం ॥౩౫॥
సత్త్వం ప్రఖ్యాశీలం సమానసత్త్వోపనిబంధనే రజస్తమసీ వశీకృత్య సత్త్వపురుషాన్యతాప్రత్యయేన పరిణతం । తస్మాచ్చ సత్త్వా-
త్పరిణామినో ఽత్యంతవిధర్మా శుద్ధో ఽన్యశ్చితిమాత్రరూపః పురుషః తయోరత్యంతాసంకీర్ణయోః ప్రత్యయా-
విశేషో భోగః పురుషస్య । దర్శితవిషయత్వాత్ స భోగప్రత్యయః సత్త్వస్య పరార్థత్వాద్దృశ్యః । యస్తు తస్మాత్పరా-
ర్థాద్విశిష్టశ్చితిమాత్రరూపో ఽన్యః పౌరుషేయః ప్రత్యయః తత్ర సంయమాత్ పురుషవిషయా ప్రజ్ఞా జాయతే

కాశయోస్సంబంధే కృతసంయమస్య యోగినో దివ్యం శ్రోత్రం వర్తతే ॥౪౧॥ యత్ర కాయస్తత్రాకాశం తస్యావకా
శదానాత్కాయస్య తేన సంబంధః ప్రాప్తిస్తత్ర కృతసంయమో జిత్వా తత్సంబంధం లఘుషు వా తూలాదిష్వాపరమాణు
భ్యస్సమాపత్తిం లబ్ధ్వా జితసంబంధో లఘుర్లఘుత్వాచ్చ జలే పాదాభ్యాం విహరతి । తతస్తూర్ణనాభితంతుమాత్రే
విహృత్య రశ్మిషు విహరతి । తతో యథేష్టమాకాశగతిరస్య భవతీతి ॥౪౨॥ శరీరాద్బహిర్మనసో వృత్తిలాభో=

కాయాకాశయోస్సంబంధసంయమాల్లఘుతూలసమాపత్తేశ్చ ॥౪౨॥ బహిరకల్పితా వృత్తిర్మహావిదేహా
తతః ప్రకాశావరణక్షయః ॥౪౩॥

విదేహా నామ ధారణా సా యది శరీరప్రతిష్ఠస్య మనసో బహిర్వృత్తిమాత్రేణ భవతి సా కల్పితేత్యుచ్యతే । యా తు శరీరని
రపేక్షా బహిర్భూతస్యైవ మనసో బహిర్వృత్తిస్సా ఖల్వకల్పితా । తత్ర కల్పితయా సాధయంత్యకల్పితాం మహావిదేహామితి
యయా పరశరీరాణ్యావిశంతి యోగినః । తతశ్చ ధారణాతః ప్రకాశాత్మనో బుద్ధిసత్త్వస్య యదావరణం క్లేశక=
ర్మవిపాకత్రయం రజస్తమోమూలం భవతి ॥౪౩॥

౪౩

43

నివిశమానమనుననివిశంతె పథేంద్రియాణి పరశరీరావేశే చిత్తమనువిధేయంత ఇతి॥౩౮॥ సమస్తేంద్రియవృత్తిః ప్రాణా
దిలక్షణా జీవనం। తస్య వృత్తిర్యా పంచతయీ। ప్రాణో ముఖనాసికాగతిరాహృదయవృత్తిః। సమం నయనాత్సమా
నఆనాభివృత్తిః। అపనయనాదపాన ఆపాదతలవృత్తిః। ఉన్నయనాదుదాన ఆశిరోవృత్తిః। వ్యాపీ వ్యాన ఇతి॥ ఏ
షాం ప్రధానం ప్రాణః। ఉదానజయాజ్జలపంకకంటకాదిష్వసంగః। ఉత్క్రాంతిశ్చ ప్రాయణకాలే భవతి తాం వశిత్వేన

॥ఉదానజయాజ్జలపంకకంటకాదిష్వసంగఉత్క్రాంతిశ్చ॥౩౯॥ సమానజయాజ్జ్వలనం॥౪౦॥

॥శ్రోత్రాకాశయోస్సంబంధసంయమాద్దివ్యం శ్రోత్రం॥౪౧॥

ప్రతిపద్యతే॥౩౯॥ జితసమానస్తేజస ఉపధ్మానం కృత్వా జ్వలయతి॥౪౦॥ సర్వశ్రోత్రాణామాకాశం ప్రతిష్ఠా
సర్వశబ్దానాం చ। యథోక్తం। తుల్యదేశశ్రవణానామేకశ్రుతిత్వం సర్వేషాం భవతీతి। తచ్చైతదాకాశస్య లింగం। అనావ
రణం చోక్తం। తథా మూర్తస్యాప్యన్యత్రానావరణదర్శనాద్విభుత్వమపి ప్రఖ్యాతమాకాశస్య। శబ్దగ్రహణానుమి
తం శ్రోత్రం బధిరాబధిరయోరేకశ్శబ్దం గృహ్ణాత్యపరో న గృహ్ణాతీతి। తస్మాత్ శ్రోత్రమేవ శబ్దవిషయం। శ్రోత్రా

ంయుతసిద్ధావయవభేదానుగతః సముదాయ ఇత్యేవం సర్వం తన్మాత్రాణి। ఏతత్తృతీయం। అథ భూతానాం చతుర్థం
రూపం ఖ్యాతిక్రియాస్థితిశీలా గుణాః కార్యస్వభావానుపాతినో అన్వయశబ్దేనోక్తాః। అథైషాం పంచమం (రూప)
ంరూపమర్థవత్త్వం। భోగాపవర్గార్థతా గుణేష్వేవాన్వయినీ। గుణాస్తన్మాత్రభూతభౌతికేష్వితి సర్వమర్థ
వత్। తేష్విదానీం భూతేషు పంచసు పంచరూపేషు సంయమాత్తస్య తస్య రూపస్య స్వరూపదర్శనం జయశ్చ ప్రాదుః
భవతి। తత్ర పంచభూతస్వరూపాణి జిత్వా భూతజయీ భవతి। తజ్జయాద్వత్సానుసారిణ్య ఇవ గావో౽

॥ తతోఽణిమాదిప్రాదుర్భావః కాయసంపత్తద్ధర్మానభిఘాతశ్చ॥ ౪౫॥

స్య సంకల్పానువిధాయిన్యో భూతప్రకృతయో భవంతి॥ ౪౪॥ తత్రాణిమా భవత్యణుః లఘిమా లఘుర్
భవతి। మహిమా మహాన్భవతి। ప్రాప్తిరంగుల్యగ్రేణాపి స్పృశతి చంద్రమసం। ప్రాకామ్యమిచ్ఛానభిఘాతః భూమా
వున్మజ్జతి నిమజ్జతి యథోదకే। వశిత్వం భూతభౌతికేషు వశీ భవతి। అవశ్యశ్చాన్యేషాం। ఈశిత్వమేతేషాం ప్రభవాప్య
యవ్యూహానామీష్టే। యత్రకామావసాయిత్వం సత్యసంకల్పతా యథా సంకల్పస్తథా భూతప్రకృతీనామవస్థానం।
న చ శక్తోఽపి పదార్థవిపర్యాసం కరోతి। కస్మాత్ అన్యస్య యత్రకామావసాయినః పూర్వసిద్ధస్య తథా భూతే-

తత్ర పార్థివాద్యాశ్శబ్దాదయో విశేషాస్సహాకారాదిభిర్ధర్మైః స్థూలశబ్దేన ఖ్యాపితాః। ఏతద్భూతానాం ప్రథమం రూపం=
ద్వితీయం రూపం స్వసామాన్యం। మూర్తిర్భూమిస్స్నేహో జలం వహ్నిరుష్ణతా వాయుః ప్రణామీ సర్వతోగతిరాకా
శః ఇత్యేతత్స్వరూపశబ్దేనోచ్యతే। అస్య సామాన్యస్య శబ్దాదయో విశేషాః తథా చోక్తం। ఏకజాతిసమన్వితానామేషాం
ధర్మమాత్రవ్యావృత్తిరితి। సామాన్యవిశేషసముదాయోత్ర ద్రవ్యం। ద్విష్ఠో హి సమూహః ప్రత్యస్తమితభేదావయవాను
గతః శరీరం వృక్షో యూథం వనమితి శబ్దేనోపాత్తభేదావయవానుగతస్సమూహః। ఉభయే దేవమనుష్యాః। స
౪౪ స్థూలస్వరూపసూక్ష్మాన్వయార్థవత్త్వసంయమాద్భూతజయః॥౪౪॥
మూహస్య దేవాః ఏకో భాగః మనుష్యా ద్వితీయో భాగః। తాభ్యామేవాభిధీయతే సమూహస్స చ భేదాభేదవివ
45 క్షితః। ఆమ్రాణాం వనం బ్రాహ్మణానాం సంఘః ఆమ్రవణం బ్రాహ్మణసంఘ ఇతి। స పునర్ద్వివిధో యుతసిద్ధావయ=
వో।యుతసిద్ధావయవశ్చ। యుతసిద్ధావయవస్సమూహో వనం సంఘ ఇతి। అయుతసిద్ధావయవస్సంఘాతః శరీ=
రం వృక్షః పరమాణురితి। అయుతసిద్ధావయవభేదానుగతస్సమూహో ద్రవ్యమితి పతంజలిః। ఏతత్స్వరూపమిత్యు
క్తం। అథ కిమేషాం సూక్ష్మరూపం తన్మాత్రం భూతకారణం। తస్యైకోవయవః పరమాణుః। సామాన్యవిశేషాత్మా అ

జయం కృత్వా పంచస్వరూపజయాత్ ఇంద్రియజయః ప్రాదుర్భవతి యోగినః ॥౪౭॥ కాయస్యానుత్తమో గతిలాభో మనోజ-
విత్వం విదేహానామింద్రియాణామభిప్రేతకాలదేశవిషయాపేక్షో వృత్తిలాభో వికరణభావః సర్వప్రకృతివికారవశిత్వం ప్రధాన-
జయమిత్యేతాస్తిస్రస్సిద్ధయో మధుప్రతీకా ఉచ్యంతే ఏతాశ్చ కరణపంచకస్వరూపాదధిగమ్యంతే ॥౪౮॥ నిర్ధూతరజస్త-
మోమలస్య బుద్ధిసత్త్వస్య పరే వైశారద్యే పరస్యాం వశీకారసంజ్ఞాయాం వర్తమానస్య సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్ర-

తతో మనోజవిత్వం వికరణభావః ప్రధానజయశ్చ ॥౪౮॥

సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్రస్య సర్వభావాధిష్ఠాతృత్వం సర్వజ్ఞాతృత్వం చ ॥౪౯॥

రూపప్రతిష్ఠస్య సర్వభావాధిష్ఠాతృత్వం సర్వాత్మానో గుణా వ్యవసాయవ్యవసేయాత్మకాః స్వామినం క్షేత్రజ్ఞం ప్రత్యశేష-
దృశ్యాత్మత్వేనోపస్థితా ఇత్యర్థః సర్వాత్మనాం గుణానాం శాంతోదితావ్యపదేశ్యధర్మత్వేన వ్యవస్థితానామక్రమోపా-
రూఢం వివేకజం జ్ఞానమిత్యర్థః ఇత్యేషా విశోకా నామ సిద్ధిః । యాం ప్రాప్య యోగీ సర్వజ్ఞః క్షీణక్లేశబంధనో వ-
శీ విహరతి ॥౪౯॥ ॥ ॥ ॥ ॥

౪౫ 45

షుసంకల్పాదితి। ఏతాన్యష్టావైశ్వర్యాణి। కాయసంపద్వక్ష్యమాణా। తద్ధర్మానభిఘాతః పృథ్వీమూర్త్యా న నిరుణ
ద్ధి యోగినశ్శరీరాదిక్రియాం శిలామప్యనువిశతీతి। నాపః స్నిగ్ధాః క్లేదయంతి। నాగ్నిరుష్ణో దహతి। న వాయుః
ప్రణామీ వహతి। అనావరణాత్మకేప్యాకాశే భవత్యావృతకాయః సిద్ధానామప్యదృశ్యో భవతి॥౪౫॥ దర్శనీ=
యః కాంతిమానతిశయబలః వజ్రసంహననశ్చేతి॥౪౬॥ సామాన్యవిశేషాత్మా శబ్దాదిర్విషయస్తేష్వింద్రియాణాం
వృత్తిర్గ్రహణం। న చ తత్సామాన్యమాత్రగ్రహణాకారం కథమనాలోచితః స విషయవిశేష ఇంద్రియేణ మనసా అనువ్య

రూపలావణ్యబలవజ్రసంహననాని కాయసంపత్॥౪౬॥ గ్రహణస్వరూపాస్మితాన్వయార్థవత్త్వసం=
యమాదింద్రియజయః॥౪౭॥

వసీయేత। స్వరూపం పునః ప్రకాశాత్మనో బుద్ధిసత్త్వస్య సామాన్యవిశేషయోరయుతసిద్ధావయవభేదానుగతస్సమూ
హో ద్రవ్యమింద్రియం తేషాం తృతీయం రూపం అస్మితాలక్షణో అహంకారః। తస్య సామాన్యస్యేంద్రియాణి విశేషాః। చతుర్థం
రూపం వ్యవసాయాత్మకాః ప్రకాశక్రియాస్థితిశీలా గుణా యేషామింద్రియాణి సాహంకారాణి పరిణామః। పంచమం=
రూపం గుణేషు యదనుగతం పురుషార్థవత్త్వమితి। పంచస్వేతేష్వింద్రియరూపేషు యథాక్రమం సంయమః తత్ర తత్ర

ధుమతీం భూమిం సాక్షాత్కుర్వతో బ్రాహ్మణస్య స్థానినో దేవాః సత్వశుద్ధిమనుపశ్యంతః స్థానైరుపనిమంత్రయంతే।
భో ఇహాస్యతాం ఇహ రమ్యతాం కమనీయోఽయం భోగః కమనీయేయం కన్యా రసాయనమిదం జరామృత్యుం బా
ధతే। వైహాయసమిదం యానం। అమీ కల్పద్రుమాః। పుణ్యా మందాకినీ సిద్ధా మహర్షయః ఉత్తమా అనుకూలా అప్సరసః
దివ్యే శ్రోత్రచక్షుషీ వజ్రోపమః కాయః। స్వగుణైః సర్వమిదముపార్జితమాయుష్మతా ప్రతిపద్యతాం ఇదమక్షయ్యమజ
రమమరం స్థానం దేవానాం ప్రియమిత్యేవమభిధీయమానస్సంగదోషాన్ భావయేత్। ఘోరేషు సంసారాంగారేషు పచ్యమా
నేన మయా జననమరణాంధకారే విపరివర్తమానేన కథంచిదాసాదితః క్లేశతిమిరవినాశీ యోగప్రదీపః। తస్యైతే=
తృష్ణాయోనయో విషయవాయవః ప్రతిపక్షాః స ఖల్వహం ప్రతిలబ్ధాలోకః కథమనయా విషయమృగతృష్ణయా=
వంచితః తస్యైవ పునః ప్రదీప్తస్య సంసారాగ్నేరాత్మానమింధనీకుర్యామితి స్వస్తి వః స్వప్నోపమేభ్యః కృపణజనప్రా
ర్థనీయేభ్యో విషయేభ్య ఇత్యేవం నిశ్చితమతిః సమాధిం భావయేత్ సంగమకృత్వా స్మయమపి న కుర్యాత్। ఏవమహం=
దేవానామపి ప్రార్థనీయ ఇతి స్మయాదయం సుస్థితంమన్యతయా మృత్యునా కేశగృహీతమాత్మానం న భావయి
ష్యతి। తథా చాస్య ఛిద్రాంతరప్రేక్షీ నిత్యం యత్నోపచర్యః ప్రమాదో లబ్ధవివరః క్లేశానుత్తంభయిష్యతి। తతః పునర=

౯౬

46

యదాస్యైవం భవతి క్లేశకర్మక్షయే సత్వస్యాయం వివేకప్రత్యయః సత్వం చ హేయపక్షే న్యస్తం। పురుషశ్చాపరిణా
మీ శుద్ధోన్యః సత్వాదిత్యేవమస్య తతో విరజ్యమానస్య యాని క్లేశబీజాని దగ్ధశాలిబీజకల్పాని అప్రసవసమ
ర్థాని తాని సహ మనసా ప్రత్యస్తం గచ్ఛంతి తేషు ప్రలీనేషు పురుషః పునరిదం తాపత్రయం న భుంక్తే తదేషాం గుణా
నాం మనసి కర్మక్లేశవిపాకస్వరూపేణాభివ్యక్తానాం చరితార్థానాం ప్రతిప్రసవే పురుషస్యాత్యంతికో గుణ
తద్వైరాగ్యాదపి దోషబీజక్షయే కైవల్యం॥౫౦॥ స్థాన్యుపమంత్రణే సంగస్మయాకరణం
పునరనిష్టప్రసంగాత్॥౫౧॥

వియోగః కైవల్యం తదా స్వరూపప్రతిష్ఠా చితిశక్తిరేవ పురుష ఇతి॥౫౦॥ చత్వారః ఖల్వమీ యోగినః ప్రథమకల్పికో
మధుభూమికః। ప్రజ్ఞాజ్యోతిరతిక్రాంతభావనీయశ్చేతి। తత్రాభ్యాసీ ప్రవృత్తమాత్రజ్యోతిః ప్రథమః। ఋతంభరప్రజ్ఞో
ద్వితీయః। భూతేంద్రియజయీ తృతీయః। సర్వేషు భావితేషు భావనీయేషు కృతరక్షాబంధః కర్తవ్యసాధనాదిమాన్
చతుర్థో యస్త్వతిక్రాంతభావనీయస్తస్య చిత్తప్రతిసర్గ ఏకోర్థః సప్తవిధాస్య ప్రాంతభూమిప్రజ్ఞా। తత్ర మ

పరిగమమనుభవతి। తత్ర సోపానాదయః ఖల్వప్యాసన్నదేశవర్తినోర్యోః క్షణాత్ప్రమయోః సాక్షాత్కరణం తతశ్చ విపేక్షజం=
జ్ఞానం ప్రాదుర్భవతి తస్య విశేష్యవిశేషణోత్పత్తిః స్యాత్॥ ౧౨॥ తుల్యయోర్దేశలక్షణసారూప్యజాతిర్ద్వయోస్తాపాహాతుః
గారిమాం బదరేయమితి। తుల్యదేశజాతీయయోర్బాలక్షణమన్యత్ప్వరం కాలాన్వేగాః స్వస్తి మతిగారితి। ద్వయోరా=
మలకయోర్జాతిలక్షణసారూప్యప్రత్యక్షం దేశభేదోఽస్య ప్రకర్షాదిదం పూర్వమిదముత్తరమితి। యదా తు పూర్వమామలకం
అన్యత్ప్రగస్య ఋజ్ఞాతురుత్తరదేశే నుపావర్త్యతే తదా తుల్యదేశత్వే పూర్వమిదముత్తరమిదమితి న విభాగానుపత్తిః అసంభి=
జాతిలక్షణాదేశ్నైరన్యతానవచ్ఛేదాత్తుల్యయోస్తత్ప్రతిపత్తిః॥౧౩॥
గ్నైనచ తస్య ఋజ్ఞానేన భవితవ్యమిత్యత్తదముక్తం తతః ప్రతిపత్తిర్విపేక్షజజ్ఞానాదితి కథం। పూర్వాద్ధిమలకస్య సాక్షాదేశోత్త=
రామలకస్య సాక్షాద్దేశాద్భిన్నః తే చామలకే స్వదేశక్షణసుభవచ్ఛిన్నే స్వదేశక్షణసుభవస్తు తయోరన్యత్వే హాతురితి చేన్న ద్వ-
ష్ఠాం తే పరమాణోస్తుల్యజాతిలక్షణాదేశస్య పూర్వస్య పరమాణుదేశసంవాక్షణసాక్షాత్కరణదుత్తరస్య పరమాణోస్తద్దేశానుపప
త్తా ఉత్తరస్య తద్దేశానుభవపూర్వాభిన్నః క్షణాభేదాత్తయోరీశ్వరస్య యోగినః స్యాన్నస్య ప్రత్యక్షయోగ్భవతీతి। అపరే తు వర్ణయంతి యె.
త్యావిశేషాన్నిత్యతాపత్యయం తు వర్ణం తితి పవతద్యానం ప్రత్యయం తు వర్ణం తితి తథా విదేశలక్షణద్వయోర్మూర్తిర్వ్యవధిజాతిభేదస్యాన్య
స్య హేతుః క్షణభేదస్తు యోగిబుద్ధిగమ్య ఏవేతి। అత ఏవోక్తం మూర్తివ్యవధిజాతిభేదాకారాణాం మూలవ్యక్తత్వమితి సార్ధపక్షః॥
॥౧౩॥

౮౨

87

నిష్ప్రసంగః। ఏవమస్య సంగస్మయావకుర్వతో భావితోర్థో దృఢీభవిష్యతి। భావనీయశ్చాభిముఖీభవిష్యతీతి॥౫౧॥ యథాప
కర్షపర్యంతం ద్రవ్యం పరమాణురేవం పరమాపకర్షపర్యంతః కాలః క్షణః। యావతా వా సమయేన చలితః పరమాణుః
పూర్వదేశం జహ్యాత్। ఉత్తరదేశముపసంపద్యేత। స కాలః క్షణః తత్ప్రవాహావిచ్ఛేదస్తు క్రమః। క్షణతత్క్రమయోర్నాస్తి వస్తు
సమాహార ఇతి। బుద్ధిసమాహారో ముహూర్తాహోరాత్రాదయః సఖల్వయం కాలో వస్తుశూన్యో బుద్ధినిర్మాణః శబ్ద

॥ క్షణతత్క్రమయోః సంయమాద్వివేకజం జ్ఞానం॥౫౨॥

జ్ఞానానుపాతీ లౌకికానాం వ్యుత్థితదర్శనానాం వస్తుస్వరూప ఇవావభాసతే। క్షణస్తు వస్తుపతితః క్రమావలంబీ క్రమశ్చ క్షణానంత
ర్యాత్మా తం కాలవిదః కాల ఇత్యాచక్షతే యోగినః। న చ ద్వౌ క్షణౌ సహ భవతః। క్రమశ్చ న ద్వయోః సహభువోరసంభవాత్
పూర్వస్మాదుత్తరస్య భావినో యదానంతర్యం క్షణస్య స క్రమః। తస్మాద్వర్తమాన ఏవైకః క్షణః। న పూర్వోత్తరక్షణాః సంతీతి। తస్మా
న్నాస్తి తత్సమాహారః। యే తు భూతభావినః క్షణాస్తే పరిణామాన్వితా వ్యాఖ్యేయాః। తేనైకేన క్షణేన కృత్స్నో లోకః

నాదదర్శనంనివర్తతే। తస్మిన్నివృత్తేనసంత్యుత్తరేక్లేశాః క్లేశాభావాత్కర్మవిపాకాభావః చరితాధికారాశ్చైతస్యామ
వస్థాయాంగుణానపురుషస్యపునర్దృశ్యత్వేనోపతిష్ఠంతే। తత్పురుషస్యకైవల్యంతదాపురుషఃస్వరూపమాత్రజ్యో
తిరమలఃకేవలీభవతి॥౫౫॥ ॥ఇతిపాతంజలేసాంఖ్యప్రవచనేవిభూతిపాదస్తృతీయః॥ శ్రీః॥ ॥

తారకమితి స్వప్రతిభోత్థమనౌపదేశికమిత్యర్థః సర్వవిషయమత్యాస్య కించిదవిషయో భూతమిత్యర్థః సర్వథా
విషయం సర్వమతీతానాగతప్రత్యుత్పన్నం సర్వం పర్యాయైః సర్వథా జానాతీత్యర్థః అక్రమమిత్యేకక్షణోపారూ
ఢం సర్వం సర్వథా గృహ్ణాతీత్యర్థః ఏతం చ వివేకజం జ్ఞానం పరిపూర్ణమస్యైవాంశో యోగప్రదీపో మధుమతీం భూమి
ముపాదాయ యావదస్య పరిసమాప్తిరితి ప్రాప్తవివేకజజ్ఞానస్యాప్రాప్తవివేకజజ్ఞానస్య వా ॥ ౫౪ ॥ శ్రీగురవే। సత్త్వపురు

॥ తారకం సర్వవిషయం సర్వథావిషయమక్రమం చేతి వివేకజం జ్ఞానం ॥ ౫౪ ॥

॥ సత్త్వపురుషయోః శుద్ధిసామ్యే కైవల్యం ॥ ౫౫ ॥ ఇతి సాంఖ్యసూత్రే పాదే తృతీయః పాదః॥

షయోః శుద్ధిసామ్యే కైవల్యమితి। యదా నిర్ధూతరజస్తమోమలం బుద్ధిసత్త్వం పురుషస్యాన్యతాప్రత్యయమాత్రాధికారం దగ్ధ
క్లేశబీజం భవతి తదా పురుషస్య శుద్ధిసారూప్యమివాపన్నం భవతి తదా పురుషస్యోపచరితభోగాభావః శుద్ధిః।
ఏతస్యామవస్థాయాం కైవల్యం భవతీశ్వరస్యానీశ్వరస్య వా ప్రాప్తవివేకజజ్ఞానస్యేతరస్య వా। న హి దగ్ధక్లేశబీజ
స్య జ్ఞానే పునరపేక్షా కాచిదస్తి సత్త్వశుద్ధిద్వారేణైతత్సమాధిజమైశ్వర్యం జ్ఞానం చోపక్రాంతం పరమార్థతస్తు జ్ఞానా

శ్రవ యోగసూ° ౩

48

యోగసూ°౦

న్నైవ కేదారాన్తరం ప్రక్షవతి జాదకాన్ ష్యామాన్ వారసాన్ ధాన్యమూలాన్యనుప్రవేశయితుం కిం తర్హి ముద్గగవేధుకశ్యా
మాకాదీంస్తతో ఽపకర్షతి। అపకృష్టేషు తేషు స్వయమేవ రసా ధాన్యమూలాన్యనుప్రవేశయంతి తథా ధర్మో
నివృత్తిమాత్రే కారణమధర్మస్య। శుద్ధ్యశుద్ధ్యోరత్యంతవిరోధాత్ న తు ప్రకృతిప్రవృత్తౌ ధర్మో హేతుర్భవతీతి అత్ర నందీ
శ్వరాదయ ఉదాహార్యాః విపర్యయేణాప్యధర్మో ధర్మం బాధతే। తతశ్చాశుద్ధిపరిణామ ఇతి తత్రాపి నహు

॥ నిర్మాణచిత్తాన్యస్మితామాత్రాత్ ॥ ౪॥

॥ ప్రవృత్తిభేదే ప్రయోజకం చిత్తమేకమనేకేషాం ॥ ౫॥

షాజగరాదయ ఉదాహార్యాః। యదా తు యోగీ బహూన్కాయాన్నిర్మిమీతే తదా కిమేకమనస్కాస్తే భవంతీత
థానేకమనస్కా ఇతి ॥ ౩॥ అస్మితామాత్రం చిత్తం కారణముపాదాయ నిర్మాణచిత్తాని కరోతి తతః సచిత్తాని భవం
తీతి ॥ ౪॥ బహూనాం చిత్తానాం కథమేకచిత్తాభిప్రాయపురస్సరా ప్రవృత్తిరితి సర్వచిత్తానాం ప్రయోజకమేకం చి
త్తం నిర్మిమీతే తతః ప్రవృత్తిభేదః ॥ ౫॥ ॥ ॥ ॥ ।

జన్మేతి। దేహాంతరితా జన్మసిద్ధిరోషధిసిద్ధిరసురభవనేషు రసాయనేనేత్యేవమాది మంత్రైరాకాశగమనాణిమాదిలక్షిః
తపసా సంకల్పసిద్ధిః కామరూపీ యత్ర తత్ర కామగ ఇత్యేవమాది సమాధిజాః సిద్ధయో వ్యాఖ్యాతాః తత్ర కాయేంద్రియాణా=
మన్యజాతిపరిణతానాం॥౧॥ పూర్వపరిణామాపాయే ఉత్తరపరిణామోపజనస్తేషామాపూరాదవయవానుప్రవేశా
ద్భవతి। కాయేంద్రియప్రకృతయశ్చ స్వం స్వం వికారమనుగృహ్ణంతి। ఆపూరేణ ధర్మాదినిమిత్తమపేక్షమాణా ఇతి॥ ౨॥న

౪౮ " జన్మౌషధిమంత్రతపఃసమాధిజాః సిద్ధయః॥౧॥

" జాత్యంతరపరిణామః ప్రకృత్యాపూరాత్॥ ౨॥

49 నిమిత్తమప్రయోజకం ప్రకృతీనాం వరణభేదస్తు తతః క్షేత్రికవత్॥౩॥

హి ధర్మాదినిమిత్తం ప్రయోజకం భవతి ప్రకృతీనాం న కార్యేణ కారణం ప్రవర్త్యత ఇతి। కథం తర్హి వరణభేదస్తు తతః
క్షేత్రికవత్ యథా క్షేత్రికః కేదారాత్ కేదారాంతరం జలం ప్లావయిషుః సమం నిమ్నం నిమ్నతరం వా నాపః పాణినా
పకర్షతి। ఆవరణం త్వాసాం భినత్తి తస్మిన్ భిన్నే స్వయమేవాపః కేదారాంతరమాప్లావయంతి తథా ధర్మః ప్రకృతీనాం
ఆవరణమధర్మం భినత్తి తస్మిన్ భిన్నే స్వయమేవ ప్రకృతయః స్వం స్వం వికారమాప్లావయంతి। యథా వా స ఏవ క్షేత్రికస్తస్మి=

ంయా వాసనాః కర్మవిపాకమనుశేరతే తాసామేవాభివ్యక్తిర్న హి దైవం కర్మ విపచ్యమానం నారకతిర్యఙ్మ
నుష్యవాసనాభివ్యక్తినిమిత్తం భవతి కింతు దైవానుగుణా ఏవాస్య వాసనా వ్యజ్యంతే। నారకతిర్యఙ్మనుష్యేషు చైవం సమా
నశ్చర్చః॥౮॥ వృషదంశవిపాకోదయః స్వవ్యంజకాంజనాభివ్యక్తః స యది జాతిశతేన వా దూరదేశతయా వా కల్పశతేన
వా వ్యవహితః పునశ్చ స్వవ్యంజకాంజన ఏవోదియాద్ద్రాగిత్యేవం పూర్వానుభూతవృషదంశవిపాకాభిసంస్కృతా

జాతిదేశకాలవ్యవహితానామప్యానంతర్యం స్మృతిసంస్కారయోరేకరూపత్వాత్॥౯॥

వాసనా ఉపాదాయ వ్యజ్యేత కస్మాత్ యతో వ్యవహితానామప్యాసాం సదృశం కర్మాభివ్యంజకం నిమిత్తీభూత
మిత్యానంతర్యమేవ। కుతః స్మృతిసంస్కారయోరేకరూపత్వాద్యథానుభవాస్తథా సంస్కారాస్తే చ కర్మవాసనారూపాః।
యథా చ వాసనాస్తథా స్మృతిరితి। జాతిదేశకాలవ్యవహితేభ్యస్సంస్కారేభ్యస్స్మృతిః స్మృతేశ్చ పునస్సంస్కారా ఇత్యేవమేతే స్మృతి-
సంస్కారాః [illegible] కర్మాశయవృత్తిలాభవశాత్ వ్యజ్యంతే। అతశ్చ వ్యవహితానామపి నిమిత్తనైమిత్తికభావానుచ్ఛేదా=

౫౦ 50

॥ యోగసూత్రం ॥

పంచవిధం నిర్మాణచిత్తం జన్మౌషధిమంత్రతపస్సమాధిజాః సిద్ధయ ఇతి తత్ర యదేవ ధ్యానజం చిత్తం తదేవానాశ-
యం తస్యైవ నాస్త్యాశయో రాగాదిప్రవృత్తిః నాతః పుణ్యపాపాభిసంబంధః క్షీణక్లేశత్వాద్యోగిన ఇతి ఇతరే-
షాం తు విద్యతే కర్మాశయో యతః ॥౬॥ చతుష్పాత్ ఖల్వియం కర్మజాతిః । కృష్ణా । శుక్లకృష్ణా । శుక్లా । అ-
శుక్లాకృష్ణా చేతి । తత్ర కృష్ణా చేతి । తత్ర కృష్ణా దురాత్మనాం । శుక్లకృష్ణా బహిస్సాధనసాధ్యా తత్ర పరపీడాను

॥ తత్ర ధ్యానజమనాశయం ॥౬॥ కర్మాశుక్లాకృష్ణం యోగినస్త్రివిధమితరేషాం ॥౭॥
॥ తతస్తద్విపాకానుగుణానామేవాభివ్యక్తిర్వాసనానాం ॥ ౮॥

గ్రహాద్వారేణాస్య కర్మాశయస్య ప్రచయః । శుక్లా తపఃస్వాధ్యాయవతాం । సా హి కేవలే మనస్యాయత్తత్వాదబహిస్సా-
ధనాధీనా న పరాన్ పీడయిత్వా భవతి । అశుక్లాకృష్ణా సంన్యాసినాం క్షీణక్లేశానాం చరమదేహానామితి । తత్రాశుక్లం
యోగిన ఏవ ఫలసంన్యాసాదకృష్ణం చానుపాదానాత్ । ఇతరేషాం తు భూతానాం పూర్వమేవ త్రివిధమితి ॥౭॥ తత్ర
ఇతి । త్రివిధాత్కర్మణస్తద్విపాకానుగుణానామేవేతి । యజ్జాతీయస్య కర్మణో యో విపాకః తస్యానుగుణా

తస ముద్రమ గచ్ఛేద్వ్యాపిచేత్ ॥౧౦॥ హేతుర్ధర్మాత్సుఖమధర్మాద్దుఃఖం సుఖాద్రాగో దుఃఖాద్ద్వేషః తతశ్చ ప్రయత్నః
తేన మనసా వాచా కాయేన వా పరిస్పందమానః పరమనుగృహ్ణాత్యుపహంతి వా తతః పునర్ధర్మాధర్మౌ సు
ఖదుఃఖే రాగద్వేషావితి ప్రవృత్తమిదం షడరం సంసారచక్రం అస్య చ ప్రతిక్షణమావర్తమానస్యావిద్యా నేత్రీ మూ
లం సర్వక్లేశానామిత్యేష హేతుః। ఫలం తు యమాశ్రిత్య యస్య ప్రత్యుత్పన్నతా ధర్మాదేః। న హ్యపూర్వోప

హేతుఫలాశ్రయాలంబనైః సంగృహీతత్వాదేషామభావే తదభావః ॥౧౧॥

జనః మనస్తు సాధికారమాశ్రయో వాసనానాం। న హ్యవసితాధికారే మనసి నిరాశ్రయా వాసనాః స్థాతుము=
త్సహంతే। యదభిముఖీభూతం వస్తు యాం వాసనాం వ్యనక్తి తత్తస్యాస్తదాలంబనం। ఏవం హేతుఫలాశ్రయాలం
బనైరేతైః సంగృహీతాస్సర్వా వాసనాః ఏషామభావే తత్సంశ్రయాణామపి వాసనానామభావః నాస్త్యసతస్సం
భవో న చాస్తి సతో వినాశ ఇతి ద్రవ్యత్వేన సంభవన్త్యః కథం నివర్తంతే వాసనా ఇతి ॥౧౧॥ ॥ ॥

౫౧

51

దానంతర్యంచసిద్ధమితి॥౯॥ తాసాంవాసనానామాశిషోనిత్యత్వాదనాదిత్వం। యేయమాత్మాశీర్మానభూవంభూ
యాసమితిసర్వస్యదృశ్యతేసానస్వాభావికీకస్మాత్। జాతమాత్రస్యజన్తోరననుభూతమరణధర్మకస్యద్వేషదుఃఖానుస్మృతిని
మిత్తోమరణత్రాసఃకథంభవేత్। నచస్వాభావికంవస్తునిమిత్తముపాదత్తే। తస్మాదనాదివాసనానువిద్ధమిదంచిత్తంనిమిత్తం
నిమిత్తవశాత్కాశ్చిదేవవాసనాఃప్రతిలభ్యపురుషస్యభోగాయోపావర్తతఇతి। ఘటప్రాసాదప్రదీపకల్పంసంకోచవికాశి

తాసామనాదిత్వంచాశిషోనిత్యత్వాత్॥౧౦॥

త్తం। శరీరపరిణామాకారమాత్రమిత్యపరేప్రతిపన్నాః తథాచాంతరాభావఃసంసారశ్చయుక్తఇతి వృత్తిరేవాస్యవి=
భునఃసంకోచవికాశినీత్యాచార్యః। తచ్చధర్మాదినిమిత్తాపేక్షం నిమిత్తంచద్వివిధంబాహ్యమాధ్యాత్మికంచశరీరా=
దిసాధనాపేక్షంబాహ్యంస్తుతిదానాభివాదనాదిచిత్తమాత్రాధీనంశ్రద్ధాద్యాధ్యాత్మికం। తథాచోక్తం। యేచైతేమైత్ర్యాదయోధ్యా
యినాంవిహారాఃతేబాహ్యసాధననిరనుగ్రహాత్మానఃప్రకృష్టంధర్మమభినిర్వర్తయంతి। తయోర్మానసంబలీయః। క
థంజ్ఞానవైరాగ్యేకేనాతిశయ్యేతే। దండకారణ్యంచచిత్తబలవ్యతిరేకేణకఃశారీరేణకర్మణాశూన్యంకర్తుముత్సహే=

రైకస్య వాధ్వనః సమయె ద్వావధ్వానౌ ధర్మసమన్వాగతౌ భవత ఏవేతి నాభూత్వా భావస్త్రయాణామధ్వనామితి ॥
తెఖల్వమీ త్ర్యధ్వానో ధర్మా వర్తమానా వ్యక్తాత్మానోఽతీతానాగతాస్సూక్ష్మాత్మానః షడ్విశేషరూపాః సర్వమిదం గు
ణానాం సన్నివేశవిశేషమాత్రమితి। పరమార్థతో గుణాత్మానస్తథా చ శాస్త్రానుశాసనం గుణానాం పరమం రూపం న దృష్టి-
పథమృచ్ఛతి। యత్తు దృష్టిపథప్రాప్తం తన్మాయెవ సుతుచ్ఛకమితి। యదా తు సర్వే గుణాః కథమెకశ్శబ్దః ఏకమింద్రియ

తె వ్యక్తసూక్ష్మా గుణాత్మానః ॥౧౩॥ పరిణామైకత్వాద్వస్తుతత్త్వం ॥౧౪॥

మితి ॥౧౩॥ ప్రఖ్యాక్రియాస్థితిశీలానాం గుణానాం గ్రహణాత్మకానాం కారణభావేనైకః పరిణామః శ్రోత్రమింద్రి
యం గ్రాహ్యాత్మకానాం శబ్దతన్మాత్రభావేనైకః పరిణామః శబ్దో విషయ ఇతి శబ్దాదీనాం మూర్తిసమానజాతీయా
నామెకః పరిణామః పృథివీపరమాణుస్తన్మాత్రావయవాస్తేషాం చైకః పరిణామః పృథ్వీ గౌర్వృక్షః పర్వత ఇతి।
ఏవమాదిః భూతాంతరేష్వపి స్నేహౌష్ణ్యప్రణామిత్వావకాశదానాన్యుపాదాయ సామాన్యమెకవికారారం

భవిష్యద్వ్యక్తికమనాగతం। అనుభూతవ్యక్తికమతీతం। స్వవ్యాపారోపారూఢం వర్తమానం। త్రయం చైతద్వ
స్తు జ్ఞానస్య జ్ఞేయం। యది చైతత్స్వరూపతో నాభవిష్యన్నేదం నిర్విషయం జ్ఞానముదపత్స్యత। తస్మాదతీతానాగతం
స్వరూపతోఽస్తీతి। కించ భోగభాగీయస్య వాఽపవర్గభాగీయస్య వా కర్మణః ఫలముత్పిత్సు యది నిరుపా=
ఖ్యమితి తదుద్దేశేన తేన నిమిత్తేన కుశలానుష్ఠానం న యుజ్యేత। సతశ్చ ఫలస్య నిమిత్తం వర్తమానీకరణే సమర్థం। =

అతీతానాగతం స్వరూపతోఽస్త్యధ్వభేదాద్ధర్మాణాం ॥౧౨॥

52

నాపూర్వోపజననే। సిద్ధం నిమిత్తం నైమిత్తికస్య విశేషానుగ్రహం కురుతే నాపూర్వముత్పాదయతీతి। ధర్మీ
చానేకధర్మస్వభావః తస్య చాధ్వభేదేన ధర్మాః ప్రత్యవస్థితాః। న చ యథా వర్తమానం వ్యక్తివిశేషాపన్నం ద్రవ్యతోఽ
స్త్యేవమతీతమనాగతం చ। కథం తర్హి। స్వేనైవ వ్యంగ్యేన స్వరూపేణానాగతమస్తి। స్వేన చానుభూతవ్యక్తికే=
న స్వరూపేణాతీతమితి। వర్తమానస్యైవాధ్వనః స్వరూపవ్యక్తిరితి న సా భవత్యతీతానాగతయోరధ్వనోః

ణభేదభిన్నయోర్విభక్తః పంథాః నానయోః సంకరగంధో ఽప్యస్తీతి। సాంఖ్యపక్షే పునర్వస్తు త్రిగుణం చలం చ గు
ణవృత్తమితి ధర్మాదినిమిత్తాపేక్షం చిత్తైరభిసంబధ్యతే నిమిత్తానురూపస్య చ ప్రత్యయస్యోత్పద్యమానస్య తేన
తేనాత్మనా హేతుర్భవతి। కేచిదాహుః జ్ఞానసహభోజ్యేవార్థో భోగ్యత్వాత్సుఖాదివదితి। త ఏతయా
ద్వారా సాధారణత్వం బాధమానాః పూర్వోత్తరక్షణేషు వస్తురూపమేవాపహ్నువతే॥ ౧౫॥ ఏకచిత్తతంత్రం

న చైకతంత్రం వస్తు తదప్రమాణకం తదా కిం స్యాత్॥ ౧౬॥

చేద్వస్తు స్యాత్తచ్చిత్తే వ్యగ్రే నిరుద్ధే వాస్య రూపమేవ తేనాపరామృష్టమన్యస్యావిషయీభూతమప్ర=
మాణకమగృహీతస్వభావకం కేనచిత్తదానీం కిం తత్స్యాత్సంబధ్యమానం వా పునశ్చిత్తేన కుత ఉత్పద్యేత।=
యే చాస్యానుపస్థితా భాగాస్తే చాస్య న స్యుః ఏవం నాస్తి పృష్ఠమిత్యుదరమపి న గృహ్యేత తస్మాత్స్వతంత్రో ఽర్థః
సర్వపురుషసాధారణః స్వతంత్రాణి చ చిత్తాని ప్రతిపురుషం ప్రవర్తంతే। తయోః సంబంధాదుపలబ్ధిః పు
రుషస్య భోగ ఇతి॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

చి

ఖస్య సమాధేయుః। నాస్త్యర్థో విజ్ఞానవిసహచారో। అస్తి తు జ్ఞానం అర్థవిసహచరం స్వప్నాదౌ కల్పితమిత్యన=
యాదిశాయామె వస్తుస్వరూపమపహ్నువతె జ్ఞానపరికల్పనామాత్రం వస్తు స్వప్నవిషయోపమం న పరమార్థతో
స్తీతి ఇయె ఆహుస్తె తథేతి ప్రత్యుపస్థితం స్వమాహాత్మ్యేన వస్తు కథమప్రమాణాత్మకేన వికల్పవిజ్ఞానబలేన వస్తుస్వ=
రూపముత్సృజ్య తదేవాపలపంతః శ్రద్ధేయవచనాః స్యుః కుతశ్చైతదన్యాయ్యం॥ ౧౪॥ బహుచిత్తావలంబనీభూ

౧౩ వస్తుసామ్యే చిత్తభేదాత్తయోర్విభక్తః పంథాః॥ ౧౫॥

53

తమెకం వస్తు సాధారణం తత్ఖలు నైకచిత్తపరికల్పితం నాప్యనేకచిత్తపరికల్ప్యం కింతు స్వరూపప్రతిష్ఠం కథం
వస్తుసామ్యె చిత్తభేదాద్ధర్మాపేక్షం చిత్తస్య వస్తుసామ్యేపి సుఖజ్ఞానం భవతి। అధర్మాపేక్షం తత ఏవ దుఃఖజ్ఞానం
అవిద్యాపేక్షం తత ఏవ మూఢజ్ఞానం సమ్యగ్దర్శనాపేక్షం తత ఏవ మాధ్యస్థ్యజ్ఞానమితి కస్య తచ్చిత్తేన పరిక=
ల్పితం న చాన్యచిత్తపరికల్పితేనార్థేన అన్యస్య చిత్తోపరాగో యుక్తః। తస్మాద్వస్తుజ్ఞానయోర్గ్రాహ్యగ్రహ=

𑆩𑆼𑆮𑆼𑆥𑇀𑆪𑆫𑇀𑆡𑆂 𑆱𑇀𑆮𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆴𑆥𑇀𑆫𑆖𑆳𑆫𑆥𑇀𑆫𑆠𑆴𑆱𑆁𑆮𑆼𑆢𑆤𑆳𑆠𑇀𑆱𑆠𑇀𑆮𑆳𑆤𑆳𑆁 𑆥𑇀𑆫𑆮𑆸𑆠𑇀𑆠𑆴𑆫𑇀𑆢𑆸𑆯𑇀𑆪𑆠𑆼𑇅 𑆑𑇀𑆫𑆶𑆢𑇀𑆣𑆾𑆲𑆁 𑆨𑆵𑆠𑆾𑆲𑆩𑆩𑆶𑆠𑇀𑆫 𑆩𑆼 𑆫𑆳𑆓𑆾
𑆩𑆶𑆠𑇀𑆫 𑆩𑆼𑆑𑇀𑆫𑆾𑆣 𑆅𑆠𑇀𑆪𑆼𑆠𑆠𑇀𑆱𑇀𑆮𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆼𑆂 𑆥𑆶𑆤𑆫𑆓𑇀𑆫𑆲𑆟𑆼𑆤 𑆱𑆁𑆪𑆶𑆑𑇀𑆠𑆩𑆴𑆠𑆴𑇆𑇑𑇙𑇆 𑆤 𑆖𑆽𑆑𑆱𑇀𑆩𑆴𑆤𑇀 𑆑𑇀𑆰𑆟𑆼 𑆱𑇀𑆮𑆥𑆫𑆫𑆷𑆥𑆳𑆮𑆣𑆳𑆫𑆟𑆁 𑆪𑆶
𑆑𑇀𑆠𑆁 𑆑𑇀𑆰𑆟𑆴𑆑𑆮𑆳𑆢𑆴𑆤𑆾 𑆪𑆢𑇀𑆨𑆮𑆤𑆁 𑆱𑆽𑆮 𑆑𑇀𑆫𑆴𑆪𑆳 𑆠𑆢𑆼𑆮 𑆖 𑆑𑆳𑆫𑆑𑆩𑆴𑆠𑇀𑆪𑆨𑇀𑆪𑆶𑆥𑆓𑆩𑆂 𑆱𑇀𑆪𑆳𑆤𑇀𑆩𑆠𑆴𑆂 𑆱𑇀𑆮𑆫𑆱𑆤𑆴𑆫𑆶𑆢𑇀𑆣𑆁 𑆖𑆴𑆠𑇀𑆠𑆁
𑆠𑆫𑆼𑆟 𑆱𑆩𑆤𑆤𑇀𑆠𑆫𑆼𑆟 𑆓𑇀𑆫𑆸𑆲𑇀𑆪𑆠 𑆅𑆠𑆴𑇆𑇒𑇐𑇆 𑆖𑆴𑆠𑇀𑆠𑆁 𑆖𑆴𑆠𑇀𑆠𑆳𑆤𑇀𑆠𑆫𑆼𑆟 𑆓𑇀𑆫𑆸𑆲𑇀𑆪𑆼𑆠 𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆴𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆴𑆂 𑆑𑆼𑆤 𑆓𑇀𑆫𑆸𑆲𑇀𑆪𑆠𑆼𑇅 𑆱𑆳𑆥𑇀𑆪
𑆤𑇀𑆪𑆪𑆳 𑆱𑆳𑆥𑇀𑆪𑆤𑇀𑆪𑆪𑆼𑆠𑇀𑆪𑆠𑆴𑆥𑇀𑆫𑆱𑆁𑆓𑆂 𑆱𑇀𑆩𑆸𑆠𑆴𑆱𑆁𑆑𑆫𑆯𑇀𑆖 𑆪𑆳𑆮𑆤𑇀𑆠𑆾 𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆴𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆵𑆤𑆳𑆩𑆤𑆶𑆨𑆮𑆳𑆱𑇀𑆠𑆳𑆮𑆤𑇀𑆠𑇀𑆪𑆂 𑆱𑇀𑆩𑆸

𑆋𑆑𑆱𑆩𑆪𑆼 𑆖𑆾𑆨𑆪𑆳𑆤𑆮𑆣𑆳𑆫𑆟𑆁 𑇆𑇒𑇐𑇆 𑆖𑆴𑆠𑇀𑆠𑆳𑆤𑇀𑆠𑆫𑆢𑆸𑆯𑇀𑆪𑆼 𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆴𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆼𑆫𑆠𑆴𑆥𑇀𑆫𑆱𑆁𑆓𑆂 𑆱𑇀𑆩𑆸𑆠𑆴𑆱𑆁𑆑𑆫𑆯𑇀𑆖 𑇆𑇒𑇑𑇆

𑆠𑆪𑆂 𑆥𑇀𑆫𑆳𑆥𑇀𑆤𑆶𑆮𑆤𑇀𑆠𑆴𑇅 𑆠𑆠𑇀𑆱𑆁𑆑𑆫𑆳𑆖𑇀𑆖𑆽𑆑𑆱𑇀𑆩𑆸𑆠𑇀𑆪𑆤𑆮𑆣𑆳𑆫𑆟𑆁 𑆖 𑆱𑇀𑆪𑆳𑆢𑆴𑆠𑇀𑆪𑆼𑆮𑆁 𑆧𑆶𑆢𑇀𑆣𑆴𑆥𑇀𑆫𑆠𑆴𑆱𑆁𑆮𑆼𑆢𑆴𑆤𑆁 𑆥𑆶𑆫𑆶𑆰𑆩𑆥𑆬𑆥𑆢𑇀𑆨𑆴𑆫𑇀𑆮𑆽
𑆤𑆳𑆯𑆴𑆑𑆽𑆂 𑆱𑆫𑇀𑆮𑆩𑆼𑆮𑆳𑆑𑆶𑆬𑆵𑆑𑆸𑆠𑆁𑇅 𑆠𑆼 𑆠𑆶 𑆨𑆾𑆑𑇀𑆠𑆸𑆱𑇀𑆮𑆫𑆷𑆥𑆁 𑆪𑆠𑇀𑆫 𑆑𑇀𑆮𑆖𑆤 𑆑𑆬𑇀𑆥𑆪𑆤𑇀𑆠𑆾 𑆤 𑆤𑇀𑆪𑆳𑆪𑆼𑆤 𑆱𑆁𑆓𑆖𑇀𑆗𑆤𑇀𑆠𑆼𑇅 𑆑𑆼
𑆖𑆴𑆠𑇀 𑆱𑆠𑇀𑆮𑆩𑆳𑆠𑇀𑆫𑆩𑆥𑆴 𑆥𑆫𑆴𑆑𑆬𑇀𑆥𑇀𑆪𑆳𑆱𑇀𑆠𑆴 𑆱 𑆱𑆠𑇀𑆮𑆾 𑆪 𑆋𑆠𑆳𑆤𑇀 𑆥𑆚𑇀𑆖 𑆱𑇀𑆑𑆤𑇀𑆣𑆳𑆤𑇀 𑆤𑆴𑆑𑇀𑆰𑆴𑆥𑇀𑆪𑆳𑆤𑇀𑆪𑆳𑆁𑆯𑇀𑆖 𑆥𑇀𑆫𑆠𑆴𑆱𑆁𑆣𑆠𑇀𑆠𑆵𑆠𑇀𑆪𑆶𑆑𑇀𑆠𑇀𑆮𑆳 𑆠𑆠 𑆋𑆮 𑆥𑆶
𑆤𑆱𑇀𑆠𑇀𑆫𑆱𑇀𑆪𑆠𑆼𑇅 𑆠𑆡𑆳 𑆱𑇀𑆑𑆤𑇀𑆣𑆳𑆤𑆳𑆁 𑆩𑆲𑆤𑇀𑆤𑆴𑆫𑇀𑆮𑆼𑆢𑆳𑆪 𑆮𑆴𑆫𑆳𑆓𑆳𑆪𑆳𑆤𑆶𑆠𑇀𑆥𑆳𑆢𑆳𑆪 𑆥𑇀𑆫𑆯𑆳𑆤𑇀𑆠𑆪𑆼 𑆓𑆶𑆫𑆾𑆫𑆤𑇀𑆠𑆴𑆑𑆼 𑆧𑇀𑆫𑆲𑇀𑆩𑆖𑆫𑇀𑆪𑆁

అయస్కాంతమణికల్పాః విషయాః అయస్సధర్మకం చిత్తం అభిసంబధ్యోపరంజయంతి యేన చ విష-
యేణోపరక్తం స విషయో జ్ఞాతః తతోऽన్యః పునరజ్ఞాతః వస్తునో జ్ఞాతాజ్ఞాతస్వరూపత్వాత్పరిణామి చిత్తం యస్య తు త-
దేవ చిత్తం విషయస్తస్య ॥౧౭॥ యది చిత్తవత్ప్రభురపి పురుషః పరిణమేత తతస్తద్విషయాశ్చిత్తవృత్తయశ్శబ్దా-
దివిషయవత్ జ్ఞాతాజ్ఞాతాః స్యుః। సదాజ్ఞాతత్వం తు మనసః తత్ప్రభోః పురుషస్యాపరిణామిత్వమనుమాపయ-

తదుపరాగాపేక్షిత్వాచ్చిత్తస్య వస్తు జ్ఞాతాజ్ఞాతం ॥౧౭॥ సదా జ్ఞాతాశ్చిత్తవృత్తయస్తత్ప్రభోః
పురుషస్యాపరిణామాత్ ॥౧౮॥ న తత్స్వాభాసం దృశ్యత్వాత్ ॥౧౯॥

54

తి। స్వాభాసం కాచిత్తమేవ స్వాభాసం విషయాభాసం చ భవిష్యతి। అగ్నివత్ ॥౧౮॥ యథేతరాణీంద్రియాణి శ-
బ్దాదయశ్చ దృశ్యత్వాన్నస్వాభాసాని తథా మనోऽపి ప్రత్యేతవ్యం న చాగ్నిరత్ర దృష్టాంతః న హ్యగ్నిరాత్మస్వరూపమప్ర-
కాశం ప్రకాశయతి। ప్రకాశశ్చాయం ప్రకాశ్యప్రకాశకసంయోగే దృష్టః న చ స్వరూపమాత్రేऽస్తి సంయోగః॥
కించ॥ స్వాభాసం చిత్తమిత్యగ్రాహ్యమేవ కస్యచిదితి శబ్దార్థః। తద్యథా। స్వాత్మప్రతిష్ఠమాకాశమపరప్రతిష్ఠ

న్యతే। తదనేన చిత్తసారూప్యేణ భ్రాంతాః కేచిత్తదేవ చేతనమిత్యాహుః। అపరే చిత్తమాత్రమేవేదం సర్వం నాస్తి
ఖల్వయం గవాదిర్ఘటాదిశ్చ సకారణో లోక ఇతి। అనుకంపనీయాస్తే। కస్మాత్। అస్తి హి తేషాం భ్రాంతిబీజం
సర్వరూపాకారనిర్భాసం చిత్తమితి సమాధిప్రజ్ఞాయాం ప్రజ్ఞేయోఽర్థః ప్రతిబింబీభూతస్తస్యాలంబనీభూతత్వా
దన్యః స చేదర్థశ్చిత్తమాత్రం స్యాత్। కథం ప్రజ్ఞయైవ ప్రజ్ఞారూపమవధార్యేత। తస్మాత్ప్రతిబింబీభూతోఽర్థః ప్రజ్ఞా

తదసంఖ్యేయవాసనాచిత్రమపి పరార్థం॥౨౪॥

యాం యేనావధార్యతే స పురుష ఇతి। ఏవం గ్రహీతృగ్రహణగ్రాహ్యస్వరూపచిత్తభేదాత్త్రయమప్యేతజ్జాతితః ప్ర
విభజంతే తే సమ్యగ్దర్శినః తైరధిగతః పురుషః॥౨౩॥ తదేతచ్చిత్తమసంఖ్యేయాభిర్వాసనాభిరేవ చిత్రీకృత
మపి పరార్థం పరస్య భోగాపవర్గార్థం న స్వార్థం సంహత్యకారిత్వాత్ గృహవత్। సంహత్యకారిణా చిత్తేన న స్వార్థేన
భవితవ్యం న ఖలు సుఖచిత్తం సుఖార్థం న జ్ఞానం జ్ఞానార్థం। ఉభయమప్యేతత్పరార్థం। యశ్చ భోగేనాపవర్గేణ

పరిణామ్యతాస్త్వాస్య స్వస్వప్రసన్న స్తస్మై ఏవం వాదవస్తువతే సాంఖ్యయోగాదయస్తు ప్రవాదాః స్వశబ్దేన పురుష
మేవ స్వామినం చిత్తస్య భోక్తారముపయాంతీతి ॥ ౨౧ ॥ కథం ॥ అపరిణామినీ హి భోక్తృశక్తిరప్రతిసంక్రమా చ
పరిణామిన్యర్థే ప్రతిసంక్రాంతేవ తద్వృత్తిమనుపతతి । తస్యాశ్చ ప్రాప్తచైతన్యోపగ్రహరూపాయా బుద్ధివృత్తేరనుకారమాత్రతయా బుద్ధివృత్త్య
విశిష్టా హి జ్ఞానవృత్తిరాఖ్యాయతే । తథా చోక్తం । న పాతాలం న వివరం గిరీణాం నైవాంధకారం కుక్షయో నో

చితేరప్రతిసంక్రమాయాస్తదాకారాపత్తౌ స్వబుద్ధిసంవేదనం ॥ ౨౨ ॥ ద్రష్టృదృశ్యోపరక్తం
చిత్తం సర్వార్థం ॥ ౨౩ ॥

55

దధీనాం । గుహా యస్యాం నిహితం బ్రహ్మ శాశ్వతం బుద్ధివృత్తిమవిశిష్టాం కవయో వేదయంత ఇతి । అతశ్చైతద
భ్యుపగమ్యతే ॥ ౨౨ ॥ మనో హి మంతవ్యేనార్థేనోపరక్తం తత్స్వయం చ విషయత్వాద్విషయిణా పురుషేణా
త్మీయయా వృత్త్యాభిసంబద్ధం తదేతచ్చిత్తమేవ ద్రష్టృదృశ్యోపరక్తం విషయవిషయినిర్భాసం చేతనాచేతనస్వ
రూపాపన్నం విషయాత్మకమప్యవిషయాత్మకమివాచేతనం చేతనమివ స్ఫటికమణికల్పం సర్వార్థమిత్యు

తదానీం యదస్య చిత్తం విషయప్రాగ్భారమజ్ఞాననిమ్నమాసీత్। తదస్యాన్యథా భవతి। కైవల్యప్రాగ్భారం వివేకజ
జ్ఞాననిమ్నమితి॥౪-౨౬॥ వివేకప్రత్యయనిమ్నస్య సత్త్వపురుషాన్యతాఖ్యాతిమాత్రప్రవాహిణశ్చిత్తస్య తచ్ఛి
ద్రేషు ప్రత్యయాంతరాణి। అస్మీతి వా। జానామీతి వా న జానామీతి వా। కుతః క్షీయమాణబీజేభ్యః పూర్వసంస్కా
రేభ్య ఇతి॥౪-౨౭॥ యథా క్లేశా దగ్ధబీజభావా న ప్రరోహసమర్థా భవంతి తథా జ్ఞానాగ్నినా దగ్ధబీజభావః పూర్వ

తదా వివేకనిమ్నం కైవల్యప్రాగ్భారం చిత్తం॥౪-౨౬॥ తచ్ఛిద్రేషు ప్రత్యయాంతరాణి సంస్కారేభ్యః॥౪-౨౭॥

హానమేషాం క్లేశవదుక్తం॥౪-౨౮॥ ప్రసంఖ్యానేఽప్యకుసీదస్య సర్వథా వివేకఖ్యాతేర్ధర్మమేఘస్సమాధిః॥
॥౪-౨౯॥

సంస్కారో న ప్రత్యయప్రసూర్భవతి। జ్ఞానసంస్కారాస్తు చిత్తాధికారసమాప్తిమనుశేరత ఇతి న చింత్యంతే॥౪-౨౮॥=
యదాయం బ్రాహ్మణః ప్రసంఖ్యానేఽప్యకుసీదస్తతోఽపి న కించిత్ప్రార్థయతే। తత్రాపి విరక్తస్య సర్వథా వివేక=
ఖ్యాతిరేవ భవతి। సంస్కారబీజక్షయాన్నాస్య ప్రత్యయాంతరాణ్యుత్పద్యంతే। తదాస్య ధర్మమేఘో నామ సమా
ధిర్భవతి॥౪-౨౯॥

౫౬

56

పార్థేన చార్థవాన్న స విశేషో న పరసామాన్యమాత్రం। యత్తు కించిత్పరసామాన్యమాత్రం స్వరూపేణోదాహరే
ద్వైనాశికః। తత్సర్వం సంహత్యకారిత్వాత్పరార్థమేవ స్యాత్। యస్త్వసౌ పరో విశేషః స న సంహత్యకా
రీ పురుష ఇతి॥౨౪॥ యథా ప్రావృషి తృణాంకురస్యోద్భేదేన తద్బీజసత్తానుమీయతే తథా మోక్షమార్గశ్రవణేన
యస్య రోమహర్షాశ్రుపాతౌ దృశ్యేతే తత్రాప్యస్తి విశేషదర్శనబీజం అపవర్గభాగీయం కర్మాభినిర్వర్తి

॥ విశేషదర్శిన ఆత్మభావభావనావినివృత్తిః॥౨౫॥

తమిత్యనుమీయతే। తస్యాత్మభావభావనా స్వాభావికీ ప్రవర్తతే। యస్యాభావాదిదముక్తం స్వభావం ము
క్త్వా దోషాద్యేషాం పూర్వపక్షే రుచిర్భవతి। అరుచిశ్చ నిర్ణయే భవతి। తత్రాత్మభావభావనా। కోహమాసం।
కథమహమాసం। కింస్విదిదం। కథంస్విదిదం। కే భవిష్యామః। కథం భవిష్యామః। ఇతి। సా తు విశేషదర్శినో నివర్తతే। కుతః।
చిత్తస్యైవైషః విచిత్రః పరిణామః। పురుషస్త్వసత్యామవిద్యాయాం శుద్ధః। చిత్తధర్మైరపరామృష్ట ఇతి। తతో
స్యాత్మభావభావనా కుశలస్య నివర్తత ఇతి॥౨౫॥

క్రమస్తేనానవేపు రాగతావత్ప్రసక్త్యం తెత్సవతి। నిత్యేషు చ క్రమో దృష్టః। ద్వయీ చేయం నిత్యతా కూటస్థని
త్యతా పరిణామినిత్యతా చ। తత్ర కూటస్థనిత్యతా పురుషస్య పరిణామినిత్యతా గుణానాం। యస్మిన్ పరిణా
మ్యమానే తత్త్వం న విహన్యతే తన్నిత్యం। ఉభయస్య చ తత్త్వానభిఘాతాన్నిత్యత్వం। తత్ర గుణధ=
ర్మేషు బుద్ధ్యాదిషు పరిణామాపరాంతనిర్గ్రాహ్యః క్రమో లబ్ధపర్యవసానః నిత్యేషు ధర్మిషు
గుణేషు అలబ్ధపర్యవసానః నిత్యేషు ధర్మిషు గుణేషు అలబ్ధపర్యవసానః కూటస్థనిత్యేషు స్వరూపమాత్రప్ర
తిష్ఠేషు ముక్తపురుషేషు స్వరూపాస్తితా క్రమేణైవానుభూయత ఇతి। తత్రాప్యలబ్ధపర్యవసానః శబ్దపృష్ఠేనా=
స్తిక్రియాముపాదాయ కల్పిత ఇతి। అథాస్య సంసారస్య స్థిత్యా గత్యా చ గుణేషు వర్తమానస్యాస్తి క్రమసమాప్తిర్న వే
తి। అవచనీయమేతత్। కథమస్తి ప్రశ్న ఏకాంతవచనీయః। సర్వో జాతో మరిష్యతి మృత్వా జనిష్యత ఇతి ఓం భో
ఇతి। అథ సర్వో జాతో మరిష్యతి మృత్వా జనిష్యత ఇతి విభజ్యవచనీయమేతత్। ప్రత్యుదితఖ్యాతిః క్షీణతృష్ణః కు
శలో న జనిష్యత ఇతరస్తు జనిష్యతే। తథా మనుష్యజాతిః శ్రేయసీ న వా శ్రేయసీతి। ఏవం పరిపృష్టే విభజ్యవ=
చనీయః ప్రశ్నః పశూనధికృత్య శ్రేయసీ। దేవానృషీంశ్చాధికృత్య నేతి। అయం త్వవచనీయః ప్రశ్నః। సంసారోఽయమం

౫౨ 57

తల్లాభాదవిద్యాదయః క్లేశాః సమూలకాషం కషితా భవంతి। కుశలాకుశలాశ్చ కర్మాశయాస్సమూలఘా
తం హతా భవంతి। క్లేశకర్మనివృత్తౌ జీవన్నేవ విద్వాన్విముక్తో భవతి। కస్మాత్। యస్మాత్। విపర్యయో భవస్య
కారణం। న హి క్షీణక్లేశవిపర్యయః కశ్చిత్కేనచిత్ క్వచిజ్జాతో దృశ్యత ఇతి ॥౩౦॥ సర్వైః క్లేశకర్మావరణైర్విముక్త=
స్యానంతం జ్ఞానసత్త్వం క్వచిదేవ రజసా ప్రవర్తితముద్ఘాటితం గ్రహణసమర్థం భవతి। తత్ర యదా సర్వైరావర

తతః క్లేశకర్మనివృత్తిః ॥౩౦॥ తదా సర్వావరణమలాపేతస్య జ్ఞానస్యానంత్యాజ్జ్ఞేయమల్పం ॥౩౧॥

తతః కృతార్థానాం పరిణామక్రమసమాప్తిర్గుణానాం ॥౩౨॥ క్షణప్రతియోగీ పరిణామాపరాంతనిర్గ్రాహ్యః క్రమః ॥౩౩॥

ణమలైరపగతం భవతి। తదా భవతి। తదా భవత్యస్యానంత్యం తస్యానంత్యాత్ జ్ఞేయమల్పం సంపద్యతే। యథా
కాశే ఖద్యోతః। యత్రేదముక్తం। అంధో మణిమవిధ్యత్। తమనంగులిరావయత్। అగ్రీవస్తం ప్రత్యముం=
చత్తమజిహ్వో(భ్య)భ్యపూజయదితి ॥౩౧॥ తస్య ధర్మమేఘస్యోదయాత్కృతార్థానాం గుణానాం పరిణా
మక్రమస్సమాప్యతే। న హి కృతభోగాపవర్గాః పరిసమాప్తక్రమాః క్షణమప్యవస్థాతుముత్సహంతే ॥౩౨॥
అథ కోయం క్రమో నామేతి। క్షణానంతర్యాత్మా పరిణామస్యాపరాంతేనావసానేన గృహ్యతే క్రమః। న హ్యననుభూత

योगभाष्य
५८

॥ योगशास्त्रं ॥ संपूर्णं ॥ शं ॥